रामषड्गुणोपाख्यानवर्णनम्

षड्गुणानि - ऐश्वर्यगुण वीर्यगुण यशोगुण श्रीःगुण ज्ञानगुण वैराग्यगुण ।

ऐश्वर्यवर्णनम्

ब्रह्मोवाच ।
यौवराज्ये स्थितं रामं नीतिज्ञं धर्मकोविदम् ।
राज्ञो नैश्चिन्त्यकर्तारं श्रियः सर्वाः प्रपेदिरे ॥ १॥

ऐश्वर्यमतुलं वीर्यं यशस्त्रैलोक्यशीतलम् ।
जानक्या सम्मिता श्रीश्च ज्ञानं स्वात्मनिदर्शनम् ॥ २॥

वैराग्यं विषयोन्मोकं सर्वभोगसुखातिगम् ।
षड्विधं भगमित्येतद्रामचन्द्रे बभूव ह ॥ ३॥

भुशुण्ड उवाच ।
षड्विधेन भगेनैष भगवानिति शब्दितः ।
तत्प्रायो विश्रुतप्रायं वेदेभ्यो बहुरूपतः ॥ ४॥

तथापि न समाज्ञातं रामचन्द्रगतं भगम् ।
प्रत्येकमैश्वर्यमुखं वर्णितं यद्भवादृशैः ॥ ५॥

ब्रह्मोवाच ।
बहुधा वर्णितं वेदैर्भगवत्त्वममुष्य तत् ।
भगं भाग्यं पराशक्तिरन्तरङ्गतया स्थितम् ॥ ६॥

स्वरूपधर्मरूपं तत् परे ब्रह्मणि राघवे ।
न परो भगवांस्तस्माद्रामात् त्रैलोक्यसुन्दरात् ॥ ७॥

अथ तेऽहं प्रवक्ष्यामि रामस्यैश्वर्यमुत्तमम् ।
यस्याज्ञावशगा माया देवानामपि मोहिनी ॥ ८॥

सापि दासीवदासीना कस्तस्मात्पर ईश्वरः ।
कालोऽप्याज्ञाकरो यस्य सृष्टि स्थितिलयावहः ॥ ९॥

सर्वभूतैकग्रसनः सर्वभूतभयङ्करः ।
आध्यात्मिकोऽधिदैवश्च स तथैवाधिभौतिकः ॥ १०॥

लीलारसपदार्थानामाधारो रसवत्तरः ।
आधिदैव इतिख्यातः कालो रामस्वरूपकः ॥ ११॥

आध्यात्मिकस्तथा कालः सूर्यरूपो जनार्दनः ।
त्रयीमयः स सविता आधिदैववशानुगः ॥ १२॥

आधिभौतिककालोऽयमाध्यात्मिकवशानुगः ।
परिणामकरः सर्वभूतानां फलभावनः ॥ १३॥

कर्मोपासाज्ञानमार्गेष्वेको यः प्रतिबन्धकः ।
भगवन्तं च तद्भक्तं सर्वथैव विमुञ्चति ॥ १४॥

जीवाश्चांशा यस्य सूक्ष्माणुमात्राः
स्वस्यैवाभिध्यानतः संसरन्तः ।
कामक्लेशानिरानन्दरूपाः
स्वस्यैवाविर्भावतः स्वेन तुल्याः ॥ १५॥

ब्रह्मेत्याहुर्यं च वेदान्तवाचः
सत्यज्ञानानन्दपूर्णप्रकाशम् ।
निर्वैशेष्यं ज्ञानिनामेकधिष्ण्यं
तच्चाप्येकं यद्विभूतिस्वरूपम् ॥ १६॥

सूर्याचन्द्रौ यस्य नेत्रे विशुद्धे
द्यौर्वै मूर्द्धा खं च नाभिर्विशालम् ।
आशाः श्रोत्रे भूतलं पाददेशो
यस्य स्थूलं रूपमेतद्विराट् सः ॥ १७॥

निराकारं निर्विशेषं निर्भेदं च निरञ्जनम् ।
सर्वभूतान्तरात्मैकसूक्ष्मं तत्त्वं च यस्य तत् ॥ १८॥

योगिनां हृदयाकाशे प्रकाशं ज्ञानदीप्तितः ।
यन्मायया तिरोभूय सर्वं निर्व्याप्य तिष्ठति ॥ १९॥

सर्वतः पाणिपादाद्यं सर्वतोऽक्षिशिरः श्रुतिः ।
एकाकारं निराकारं नानाकारं विभक्तिमत् ॥ २०॥

अणोरणु महच्चादिमहतो विष्वगुद्भवम् ।
सैवान्तर्यामिता यस्य कस्तस्मात्पर ईश्वरः ॥ २१॥

इतीदमैश्वर्यमनन्तमेव
श्रीरामसंज्ञस्य परस्य धाम्नः ।
वेदेषु गीतं कविभिर्वर्णितं च
ततोऽप्यनन्तं वदतो मे निबोध ॥ २२॥

अनन्तकोटिब्रह्माण्डं बिभ्रद्रोमविलः परः ।
पुरुषः सोऽपि यस्यांशः कस्तस्मात् पर ईश्वरः ॥ २३॥

यस्य लीलैव कैवल्यं जीवानां सम्प्रगायताम् ।
ब्रह्मादीनामप्यगम्यं कस्तस्मात्पर ईश्वरः ॥ २४॥

सृजत्या विशते भूयो साक्षीव निखिलं जगत् ।
जीवेनैवात्मरूपेण तथान्तर्यामिरूपतः ॥ २५॥

विक्रीडति विशेषेण निजलीलारसात्मकः ।
सहजानन्दिनीशक्त्या कस्तस्मात् पर ईश्वरः ॥ २६॥

एक एव द्विरूपेण नानालीलार्थरूपतः ।
नित्याविर्भूत एवासौ भुङ्क्ते स्वानन्दधोरणीम् ॥ २७॥

अप्राकृतैः प्राकृतैश्च वस्तुभिः स्वैस्तदर्थकैः ।
नटवत् कुरुते केलीः कस्तस्मात् पर ईश्वरः ॥ २८॥

यथा कश्चिन्महाराजो निजेच्छामनुरुध्य वै ।
अशक्यं च सुशक्यं च दुःशक्यं च विधाय हि ॥ २९॥

अन्यथा कुरुते भूयः करोति न करोति च ।
यथा प्राचीनवस्तूनि कृतानि स्वयमादरात् ॥ ३०॥

प्राकारगोपुरादीनि भङ्क्त्वोद्यानवनादिकम् ।
कुरुते तत्पुनर्भङ्क्त्वा प्राकारगोपुरादिकम् ॥ ३१॥

एवं स्वयं कृतान्येव कुरुते स्वेच्छयान्यथा ।
निजलीलारसैकार्थं कस्तस्मात् पर ईश्वरः ॥ ३२॥

मत्स्यो भूत्वा कदाप्येष भक्तरक्षाविचक्षणः ।
लक्षैकयोजनायामशृङ्गस्थापितपोतकः ॥ ३३॥

प्रलयार्णवनिर्मग्नां वेदवाचमुपाहरत् ।
तत्कालोचितमाधुर्यवेषविग्रहशोभितः ॥ ३४॥

सत्यव्रताय बहुशो वेदानां हार्दमुक्तवान् ।
चकच्चकायमानाङ्गः शुद्धसत्त्वमुपाविशत् ॥ ३५॥

कदाचित् कच्छपाकारो मन्दराचलधारणात् ।
ईषत्कण्डूतिसुखवाट् देवानां हितमाचरत् ॥ ३६॥

कदाचिद्दिव्यवाराहरूपभृत् सन्निवेशवान् ।
कल्पान्तसमयाम्भोधिजलवृन्दं विनिर्धवन् ॥ ३७॥

उर्व्वीमुदवहद् भूरि सटामण्डितकन्धरः ।
खुराघातैः कुलाद्रीणां कूटानि त्रोटयन् रुषा ॥ ३८॥

संवत्सरसहस्राणि हिरण्याक्षेण युद्धवान् ।
विनयन् बाहुकण्डूतीः केवलं वीर्यसम्मदी ॥ ३९॥

अपातयन्महेन्द्रस्य विद्वेष्टारं तमुद्धतम् ।
साक्षाद्यज्ञस्वरूपेण दृष्टो ब्रह्मशिवादिभिः ॥ ४०॥

व्यतनोत् कर्मणां संस्थाः स्वरूपेणैव तत्क्षणात् ।
अथ भूयोऽपि देवोऽयं दिव्यकेवलरूपधृक् ॥ ४१॥

अरण्यादागतो रुष्टो दुर्दर्शः क्रूरविग्रहः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि दितिजेन्द्रमयोधयत् ॥ ४२॥

प्रह्लादस्य हितार्थाय तथारूपो बभौ प्रभुः ।
अथान्यदा बलिं नाम दैत्येन्द्रं त्रिजगत्प्रभुम् ॥ ४३॥

सुरेन्द्रलक्ष्मीहर्तारं प्रसभं छलमात्रतः ।
पातालं वेशयामास वामनोऽथ त्रिविक्रमः ॥ ४४॥

देवैर्नरैर्मुनिगणैर्दृष्टोऽत्यद्भुतविक्रमी ।
कोटिबिम्बार्कदुर्दर्शो रसनाबद्धतारकः ॥ ४५॥

गणैर्जयेत्यभिहितस्त्रैलोक्येन विराजितः ।
शुशुभे भगवान् साक्षादयमेव शुभाकृतिः ॥ ४६॥

अथ राजन्यवर्येषु विधर्माक्रान्तबुद्धिषु ।
अब्रह्मण्येषु दुर्वृत्तेष्वात्मवीर्यविकासवान् ॥ ४७॥

कुठारधारादुर्दर्शो विप्रः क्षत्रियघातकः ।
दुःक्षत्ररहितां भूमि चक्रे वारैकविंशतिम् ॥ ४८॥

अपोषयद् ब्राह्मणांश्च दानं कृत्वा महाद्भुतम् ।
चकर्त कार्त्तवीर्यस्य दोर्दण्डद्रुममण्डलीम् ॥ ४९॥

अथ दाशरथे गेहे सर्वसम्पद्विभूषिते ।
भ्रातृभिः सहितो जातो रसिकेन्द्रशिखामणिः ॥ ५०॥

कल्पं सारस्वतं प्राप्य साक्षात् पूर्णः शुभाकृतिः ।
मैथिलीनयनानन्ददायी पौरुषभूषणः ॥ ५१॥

नीतिधर्मप्रवृत्तित्वात् सतां सम्मतसद्गुणः ।
योगिभिर्वृतहृत्तषै र्गीयमान उदारधीः ॥ ५२॥

मर्यादापालन परश्चक्रे लीलां मनोहराम् ।
तामहं गदितुं शक्तो नैव जिह्वासहस्रकैः ॥ ५३॥

श्रीरामो नाममात्रेण रमयन् जीवधोरणीः ।
रमते रत्नाचले नित्यं भ्रात्रा सेवितपार्श्वकः ॥ ५४॥

भूय एष क्षपयिता रावणं लोकरावणम् ।
अगस्त्यहयशीर्षाद्यैर्ज्ञाततत्त्वः कथञ्चन ॥ ५५॥

महावीरो महाधीरो महाकारुणिकेश्वरः ।
कृतज्ञो यशसां राशिर्विप्राशीभिः समैधितः ॥ ५६॥

लोकलोचनविश्रामो विरामो भूरिदुर्हृदाम् ।
वेदमार्गनया रामो रामो विजयतेतराम् ॥ ५७॥

बलकृष्णादिरूपेण भविता च समः क्वचित् ।
अथ यज्ञगताञ्जन्तून् दयमानो दयानिधिः ॥ ५८॥

बुद्ध इत्याख्यया युक्तो भविता स्वयमेव च ।
ततश्च म्लेच्छभावेषु जनेषु कलिकालतः ॥ ५९॥

पुनः संस्मृत्य स्वं धर्मं भविता कल्किरूपधृक् ।

इमानि दश मुख्यानि रुपाण्यस्य महात्मनः ॥ ६०॥

युगे युगेऽवतरतो गीयन्ते वेदवित्तमैः ।
अन्यानि चापि रूपाणि युगरूपाणि बिभ्रति ॥ ६१॥

गुणावताररूपाणि तथैवान्यानि भूरिशः ।
श्वेतरक्तपीतकृष्णनानावर्णानि वै खग ॥ ६२॥

तथैवान्यानि रूपाणि कलाश्चांशाः सनातनाः ।
तथैवावेशरूपाणि पृथुराजमुखानि च ॥ ६३॥

रामस्यैवाखिलारम्भा दृष्टाश्चैव श्रुता अपि ।
स्मृताः पुनन्ति भुवनं कस्तमात्पर ईश्वरः ॥ ६४॥

सकलैश्वर्यसीम्नोऽस्यैश्वर्यमुपवर्णितम् ।
तथा हि महती भूतिरनेनात्र प्रदर्शिता ॥ ६५॥

यौवराज्यस्थितेनैव श्रीमद्दाशरथे गृहे ।
गृहं खलु विशालं तद् योजनोच्छ्रायमीडितम् ॥ ६६॥

सभामण्डप संशोभि मणिमाणिक्यभूषितम् ।
पितृपैतामहं यत्र हेमरत्नविभूषितम् ॥ ६७॥

निःश्रेणिका त्रय युतं दिव्यं सिहासनं स्थितम् ।
तत्रस्थोऽयं सभाकाले शुभुभे यौवराज्यभुक् ॥ ६८॥

पितुराज्ञामनुल्लङ्घ्य नीतिधर्मानुशासकः ।
गायका नर्तकाश्चैव वादकाश्चोपवीणकाः ॥ ६९॥

अनेकशिल्पवैचित्रीशालिनः शुभकर्मिणः ।
स्वां स्वां विद्यां दर्शयन्त उवासाञ्चक्रिरे मिथः ।
यौवराज्यस्थितं रामं त्रिजगत्कामवर्षणम् ॥ ६९॥

युवानमाजानुविशालदोर्द्वयं
महार्हरत्नाढ्यलसत्किरीटिनम् ।
वलक्षमुक्ताफलपूरितश्रुतिं
विलम्बिहाराभरणाद्युरः श्रियम् ॥ ७०॥

निरङ्कपूर्णेन्दुविराजिताननं
जगत्त्रयीनेत्रचकोरतुष्टिदम् ।

समोदमीषत्स्मितरञ्जिताधरं
नितान्तमाज्ञावशगाखिलेश्वरम् ॥ ७१॥

सुपीवरांसं सुविशालवक्षसं
सुराजराजीवविराजितेक्षणम् ।
सुवर्णरत्नाङ्गदभातिरस्कृत
स्फुरत्सभामण्डलभूतमिस्रकम् ॥ ७२॥

स्वामित्वधर्मेण वशीकृताखिलं
स्वाभाविकोद्योतसहस्रदीधितिम् ।
प्रसन्नकान्त्याभिसुधांशुसम्पदं
मनोरमालापकलासु कोविदम् ॥ ७३॥

के के न तोषितास्तेन के के न च वशीकृताः ।
के के न सङ्गताश्चैव के के न च कृतार्थिताः ॥ ७४॥

के के न काञ्चनासारैः कवयो धनदीकृताः ।
के के न गजसन्दोहैर्जना गजपतीकृताः ॥ ७५॥

के के न वाश्वसन्दोहैर्जना हयपतीकृताः ।
के के न मणिसन्दोहैर्जना रत्नाकरीकृताः ॥ ७६॥

दिवामणिकुलोद्योते रामे प्रकृतिरञ्जने ।
यौवराज्यस्थिते दूरमगात् कलुषसम्भवः ॥ ७७॥

अघस्यापि न लेशोऽभूत् प्रजा धर्मानुवर्तिताः ।
निरस्ततिमिरं रेजे सर्वतोऽवनिमण्डलम् ॥ ७८॥

दारिद्र्यमगमद् दूरं दिवाभीत इवोदये ।
चतुर्दिक्षु जयेत्येव शब्दोऽभूत् सुखवर्द्धनः ॥ ७९॥

चतुर्णां च पुमर्थानामेष कल्पद्रुमोऽभवत् ।
साकेतपुरराजेन्द्रकुमारो लोकसुन्दरः ॥ ८०॥

मित्राणां स्थापनकरः प्रोज्झासनकरो द्विषाम् ।
कोटिकन्दर्पमूर्तित्वात् त्रिलोकीचित्तमोहनः ॥ ८१॥

तरुणार्क इवोद्योतशाली महिमभूषितः ।
तदेव चक्रे यत्राभूदन्येषामत्यशक्यता ॥ ८२॥

तत्रास्य बाणसञ्चारो यत्र राक्षससङ्क्षयः ।
ततान तादृशीं कोति भ्रातृव्याः यत्र मर्षिताः ॥ ८३॥

जगाद तादृशं वाक्यं यादृशं वेदसम्मितम् ।
सज्जीकृत्य बलं गच्छन् गिरिशृङ्गाण्यपातयत् ॥ ८४॥

पुनश्च विनयं कृत्वा यात्रासिद्धिमवाप्य सः ।
जयतौर्यत्रिकोद्घोषैः प्रविशन् निजमन्दिरे ॥ ८५॥

असङ्ख्यातान् गुणांस्तस्य को वा वर्णयितुं क्षमः ।
द्वितीयः सूर्य एवासौ साक्षाद्रामः स्वयम्प्रभुः ॥ ६८॥

दिलीपस्य रघोश्चैव तथैवाजस्य भूपतेः ।
साक्षाद्दशरथस्यासावनुचक्रे पितुर्गुणान् ॥ ८७॥

आहोपुरुषिकां साक्षाद्देवानां समपूपुषत् ।
असुराणां नाशकृते सिद्धीनामासनं बभौ ॥ ८८॥

वीरतायाश्च मञ्जूषा शूरताशासनो बभौ ।
अधर्मस्य च सन्धारो धर्मस्याधार एव च ॥ ८९॥

पारावारो बलस्यैष कीर्तेः कर्तानुवासरम् ।
भूमेर्भर्त्ता दशरथस्तस्य सन्तोषदायकः ॥ ९०॥

विभ्राणश्च स्वयं शक्त्या विप्रगोवेदबान्धवान् ।
परपीडापहर्ता च संसारस्योपरि स्थितः ॥ ९१॥

सर्वस्योच्चैः स्थितोऽप्येष नीचैरेवास्थितो गुरोः ।
वेदानां रक्षकः साक्षात् क्षत्रधर्मव्रताकरः ॥ ९२॥

दूरात् कालाग्नियन्त्राभः शत्रूणां भयवर्द्धनः ।
समीपे च महातीक्ष्णकालजिह्वाकृपाणवत् ॥ ९३॥

दुर्गाणामावरणकृद्वाररोद्धा कपाटवत् ।
सद्धर्मकर्मणां भूमिर्गुणैर्गङ्गासमुज्वलः ॥ ९४॥

अघतार्णकुटीपुञ्जज्वालनो नाममात्रतः ।
परसैन्यमहामेघघटासङ्घट्टमारुतः नाममात्रतः ॥ ९५॥

आकाश इव विस्तारी ज्योतिषां स्थानमव्ययम् ।
सूर्यमण्डलवच्छत्रं चामरे चन्द्रबिम्बवत् ॥ ९६॥

सिंहासनं मेरुसमं पादप्रोञ्छनवन्मही ।
यस्योचितं परं त्वेष पितुराज्ञाकरो भृशम् ॥ ९७॥

द्वीपाद् द्वीपान्तरं गच्छन् नामयामास भूपतीन् ।
समुद्रान् ग्राहयामास सैन्यैः सचतुरङ्गकैः ॥ ९८॥

पर्वतान् लोपयामास यातायातैर्बलस्य सः ।
देशान्तरादुपागत्य जगुरेनं कवीश्वराः ॥ ९९॥

लेभिरे रत्नकूटानि महेभांश्च महाहयान् ।
लक्षकोट्यधिकं द्रव्यं प्रसादीकृत्य तान् ददौ ॥ १००॥

लेभे च महतीं कीर्तिं शरच्चन्द्रांशुशीतलाम् ।
यथा प्रोद्भासितं विश्वं यावत्कल्पो विधेर्दिनम् ॥ १०१॥

प्रजानां भालसम्भाग्यं साक्षादेव रघूद्वहः ।
उज्जागरः श्रियामेषः सागरः सर्वसम्पदाम् ॥ १०२॥

आशीर्भिर्वर्द्धयामासुरेनं सिंहासनस्थितम् ।
चिरञ्जीव महाराजकुमार नयनोत्सव ॥ १०३॥

श्रीराम लक्ष्मणसख भरताद्यनुजान्वित ।
तानेव नतवान् मूर्द्ध्ना बहुमानपुरःसरम् ॥ १०४॥

सिंहासनस्थे श्रीरामे युवराजे रघूद्वहे ।
रत्नभाजनसन्दोहनानोपायनपाणयः ॥ १०५॥

ताम्बूलभाजनकराः पर्यस्थुः पारिपार्श्वकाः ।
माद्यद्गजवरारूढा नटवद्वंशसंस्थिताः ॥ १०६॥

उपसेदुर्महामात्राः सन्तुष्टौ राघवेशितु ।
कूर्द्दमानाः केकिशिराश्चतुरङ्गा जयोद्धुराः ॥ १०७॥

लघुपल्याणिनो वीरा अश्वपालकरस्थिताः ।
पट्टसूत्रसमावद्धा उपसेदुस्तुरङ्गमाः ॥ १०८॥

कृष्णसाराश्चारुदृशस्तीक्ष्णशृङ्गा जयोद्धताः ।
पट्टसूत्रसमाबद्धा उपसेदुस्तदग्रतः ॥ १०६॥

मृगयाधाविननवाः श्वानो मध्ये तरक्षुवत् ।

ललद्विलोलजिह्वाग्रा हयानामग्रगामिनः ॥ ११०॥

शार्दूलपोतैः सदृशाः परस्परगुणाधिकाः ।
कालवर्णाः पीतरुचः श्वेताश्चित्रतनुत्विषः ॥ १११॥

धूम्राक्षाश्चातिधूम्राभाः पट्टसूत्रावलम्बिनः ।
कूर्दमानमृगीपोतग्राहिणस्तृतीये क्रमे ॥ ११२॥

ग्रामसिंहोत्तमास्तत्र ह्युपसेदुरनेकशः ।
ग्रामाणां नगराणां च देशानां च विशेषतः ॥ ११३॥

निष्पत्तिं तु समादाय सेवका उपतस्थिरे ।
कान्त्या विशालरसना नेत्रैः पीयूषवार्मुचः ॥ ११४॥

गत्या चापि गरीयांसः कीर्तिविस्तारकारकाः ।
आख्यानाख्यायकाः काव्यगुरवो वर्णनक्षमाः ॥ ११५॥

अनेक शास्त्रनिपुणाः कवयश्चोपतस्थिरे ।
देशेषु परदेशेषु तपन्तो भानुबिम्बवत् ॥ ११६॥

पञ्चहस्तप्रमाणाङ्गा युवानोऽगण्यविक्रमाः ।
सर्वे विज्ञातविजयाः शस्त्रशास्त्रविशारदाः ॥ ११७॥

कृपाणिकटिसन्नद्धा वाणेषुधिधराश्च ये ।
वाचामन्यतमाः सर्वे शूरा समुपसेदिरे ॥ ११८॥

तत्र तत्राभवद्भाग्यं यत्र यत्र दृशं ददौ ।
यदा यदा प्रसङ्गोऽभूत् कवीनां भाग्यवृद्धये ॥ ११९॥

तदा तदा समभवत् काञ्चनासारवारिदः ।
इति ते प्रोक्तमैश्वर्यं वीर्यमस्य शृणु द्विज ॥ १२०॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्म भुशुण्डसंवादे षड्गुणोपाख्याने
ऐश्वर्यवर्णनं नाम द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२॥

वीर्यव्याख्यानम्

ब्रह्मोवाच ।
अथ वीर्यं रामचन्द्रस्य वक्ष्ये ह्यनन्यसामान्यममेयमस्य ।
लोकोत्तरं भागवत्त्वैकचिह्नं निशम्यतां वीर भुशुण्ड मत्तः ॥ १॥

येनैकविंशवारान् वै कुठारेण वरौजसा ।
क्षत्रियान् युधिनिर्जित्य क्षुत्ता रक्तोदका ह्रदाः ॥ २॥

तपःप्रतापयोः पुञ्जः साक्षादग्निरिवोद्धतः ।
दुर्दर्शनोऽतिधाम्नैव दुराराध्यो दुरासदः ॥ ३॥

समुद्र वेष्टितमही दानसम्पूजितद्विजः ।
क्षत्रियान्तकरो रामः सोऽपि येन विनिर्जितः ॥ ४॥

बलादाकृष्य तत्तेजः स्वस्मिन्नेव न्यवेशयत् ।
कस्तस्मादितरो वीरः श्रीमद्दशरथात्मजात् ॥ ५॥

शैलेन्द्रसारं कठिनं पुराणं शाम्भवं धनुः ।
बभञ्ज लीलया बालस्ततः कोऽन्योऽस्ति वीर्यवान् ॥ ६॥

पश्यतामेव सर्वेषामाद्वीपान्तमहीभृताम् ।
उवाह जानकीमेष ततः कोऽन्योऽस्ति वीर्यवान् ॥ ७॥

भूतानां भयदं तीक्ष्णं सुबाहुं नाम राक्षसम् ।
सहस्रधा कृतात्मानं युद्धन्तं शस्त्रवृष्टिभिः ॥ ८॥

मायाविनं महाघोरं जेतारं सुरसम्पदाम् ।
विकटाटोपसंरम्भदुर्दर्शं सुदुरासदम् ॥ ९॥

सहस्रधा स्वयं चापि कृत्वा स्वात्मानमुच्चकैः ।
अपातयद्रणे घोरे ततः कोऽन्योऽस्ति वीर्यवान् ॥ १०॥

अन्ये च भूभारकृतो राक्षसा घोरदर्शनाः ।
विप्रद्रुहोऽपकर्तारः सतां देवत्रयीगिराम् ॥ ११॥

महाबला महाघोरा दुर्दुरूढा बलोच्छ्रयाः ।
आकाशचारिणो वीराः शिलापर्वतवर्षिणः ॥ १२॥

करालविग्रहाटोपा घटासङ्घट्टमेचकाः ।
नानावर्णा दुराक्रम्या भयानकरणक्रियाः ॥ १३॥

तेऽपि नीता क्षयं बाणैस्ततः कोऽन्योऽस्ति वीर्यवान् ।
अग्रे च भ्रूभङ्गमात्राज्जलधिं विपुलोदकम् ॥ १४॥

नियम्य पातयामास पादयोरभयङ्करः ।

शिलाभिस्तं समाच्छाद्य सेतुं कृत्वा दृढं प्रभुः ॥ १५॥

प्लवङ्गांस्तारयामास लङ्कानिर्जयहेतवे ।
भयानकानां राक्षसानामगणय्य महाचमूम् ॥ १६॥

लङ्कामावृत्य परितः स्वसैन्यं सन्निवेश्य च ।
पश्यतां राक्षसेन्द्राणां लङ्काधिपतिशीर्षतः ।
अपातयच्छितैर्वाणैरातपत्राणि तत्क्षणात् ॥ १७॥

ज्ञातं च यन्महासत्त्वं मन्दोदर्या विशेषतः ।
वर्णितं स्वस्य पतये ततः कोऽन्योऽस्ति वीर्यवान् ॥ १८॥

वालिनं चोद्धतबलं कृतलङ्केशनिर्जयम् ।
बभञ्जैकेन वाणेन ततः कोऽन्योऽस्ति वीर्यवान् ॥ १९॥

योऽन्तर्यामितया सुरासुरनरत्रैलोक्यमध्ये स्थितो
भक्तानां भयसञ्जिहीर्षणकृते पाणौ धनुर्वाणभृत् ।
मर्यादापरिपालनैकनिपुणः सर्वावतारेश्वरः
श्रीमानेष चिरन्तनो विजयते पूर्णः परः पूरुषः ॥ २०॥

अस्याज्ञातत्परो वीरो हनूमान् विश्वनिर्जयी ।
कुर्वन् किलकिलाशब्दैः क्षोभणं यक्षरक्षसाम् ॥ २१॥

कपीन्द्रः स्मरणादेव दुष्टजालप्रणाशनः ।
रुष्टोऽम्भोधिं शोषयेद्यो धरित्रीमपि दारयेत् ॥ २२॥

पर्वतान् पातयेदेव भिन्द्याद् वज्त्रमपीच्छया ।
मथ्यात् त्रैलोक्यमखिलं ससुरासुरमानुषम् ॥ २३॥

कालयेत् कालमपि यो हरेत् सर्वस्य पौरुषम् ।
सिंहनादी महाभीमो ब्रह्माण्डमपि चोद्वहेत् ॥ २४॥

उद्धरेन्मेरुमपि यः साक्षान्मारुतनन्दनः ।
तादृशो यस्य पुरतो बद्धाञ्जलिपुटः स्थितः ॥ २५॥

किङ्करोमीति सततं स्वदास्यमनुदर्शयन् ।
आनमत्कन्धरौ भक्त्या ततः कोऽन्योऽस्ति वीर्यवान् ॥ २६॥

इति श्रीरामचन्द्रस्य वीर्यं ते कथितं मया ॥ २७॥

यस्यैकनाम सकलागमसारभूतं

भूयो जपन् किल नरः प्रविमुच्यते वै ।
ब्रह्मादिदैवतभयानकरूपकाल
व्यालाननान् जयति कोऽन्य इतोऽपि वीरः ॥ २८॥

प्राणान्तकरणोद्युक्ता भयदा यमकिङ्करा: ।
सुदुर्दर्शाः पाशकराः कशाहस्ताः सुवेगिनः ॥ २९॥

तेऽपि संयमिनीपुर्यां वासिनो घोरविग्रहाः ।
यस्यैकनाममात्रेण पलायन्ते दिशो दश ॥ ३०॥

निर्भयो जायते मर्यो निस्तीर्णः कालसङ्कटात् ।
सर्वत्र पूजां लभते कस्तस्मात्पर ईश्वरः ॥ ३१॥

यस्य भ्राता लक्ष्मणाख्यो यतीन्द्रः
कल्पान्ताग्निक्रोधदुष्प्रेक्षरूपः ।
भक्तस्यार्थे स्वयमात्तेषुचापः
कोऽन्यस्तस्मादुच्चकैर्वीरवर्यः ॥ ३२॥

कालस्यापि भयं यस्माद्विश्वतः कलनात्मनः ।
सूर्यस्य नित्यं भ्रमतो मरुतस्य सदागतेः ॥ ३३॥

अन्येषां चापिदेवानां मर्यादासंस्थितात्मनाम् ।
यतो भयं नित्यमेव महासंहरणात्मनः ॥ ३४॥

स्थावराणां जङ्गमानां यत एवास्ति संस्थितिः ।
स्वे स्वे स्थाने स्थापितानां नाद्याप्यस्ति व्यतिक्रमः ।
प्रभूणां चापि सर्वेषामेक एव च यः प्रभुः ॥ ३५॥

कालाग्निरुद्रो जगतीतलस्य
करालरूपो विकटज्वालमाली ।
कल्पान्तेषु क्षम एषोऽस्य हृत्यै
सोऽप्यस्य यस्तुल्यतां नैव याति ॥ ३७॥

यौवराज्यपदे स्थित्वा स्वपीठमधितिष्ठति ।
कोटिब्रह्माण्डकर्तारो विधयः कोटिशङ्कराः ॥ ३८॥

कोटयश्च महेन्द्राणां वरुणानां च कोटयः ।
कोटयः पावकानां च यमानां चापि कोटयः ॥ ३९॥

बद्धाञ्जलिपुटा भूत्वा अग्रतः पर्युपास्थिताः ।
ततः प्रसादमासाद्य गच्छन्ति स्वस्य विष्टपम् ॥ ४०॥

कांश्चित् कृपाकटाक्षेण कांश्चिन्मञ्जुमुखस्मितैः ।
कांश्चिदालापमात्रेण कांश्चिद्दर्शनमात्रतः ॥ ४१॥

राघवेन्द्रोऽनुगृह्णाति कोटिब्रह्माण्डनायकः ।
यस्यावतारसमये वैकुण्ठं वीक्ष्य शून्यवत् ॥ ४२॥

ये तत्र गामिनो देवा ब्रह्माद्या आधिकारिकाः ।
ज्ञात्वा परं पूरुषं तं नित्यमेवमुपासते ॥ ४३॥

तस्य वीर्यं समालम्ब्य रावणाद्यैरुपद्रुताः ।
विस्रस्ताः स्वाधिकारेभ्यः स्वान्ते सन्तापसञ्चुषः ॥ ४४॥

यस्य वीर्यं समालम्ब्य त्रिदशा सर्व एव हि ।
तादृशं विपदां भारं न किञ्चिद् गणयन्त्यहो ॥ ४५॥

स्मृत्वा यस्य धनुर्बाणौ सतां रक्षणकारकौ ।
दैत्यानामस्त्रशस्त्राणि मन्यन्ते तृणवच्च ते ॥ ४६॥

यस्य चक्रं महाज्वालामालादीधितिसंयुतम् ।
दैत्यस्तोमतृणारण्यदाहनोद्धुरताण्डवम् ॥ ४७॥

अपां तत्त्वं दरवरं यस्य पाणौ विराजते ।
यत्र मग्नास्तु दितिजा नोन्मज्जन्ति पुनः क्वचित् ॥ ४८॥

वायुतत्त्वमयी यस्य गदा नित्यं बलोर्जिता ।
दैतेयघनसङ्घदृविद्रावणमहोर्जिता ॥ ४९॥

भुवनात्मकमम्भोजं यस्य पाणितले स्थितम् ।
मोहनं सर्वदैत्यानां ततः कोऽन्योऽस्ति वीर्यवान् ॥ ५०॥

देवानां चैव यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च कन्यकाः ।
राज्ञां पुण्यजनानां च मनुष्याणां च कन्यकाः ॥ ५१॥

द्वीपान्तरस्थितानां च विचित्रजनुषां नृणाम् ।
काश्मीरादिप्रदेशस्थमानवानां गुणान्विताः ॥ ५२॥

पत्न्यश्च पुत्रिकाश्चैव रूपसौन्दर्यशोभिताः ।
कामलुब्धेन नितरां रावणेन दुरात्मना ॥ ५३॥

द्विरागमविवाहादौ येषु तेषु जनादिषु ।
पतिसंयोगकालादौ प्रसभं बलिना हृताः ॥ ५४॥

वन्दीकृताश्चावरुद्धाः प्रत्यहं शोककर्शिताः ।
यस्य वीर्यविमर्शेन वासरं गमयन्ति ताः ॥ ५५॥

दीनानां नः प्रभुरेकस्त्रिलोक्यां
श्रीमान् वीरो योऽग्रगण्यः प्रतापी ।
कदा समागत्य रघुप्रवीरः
श्रीरामचन्द्रो मोचयिष्यत्यमुष्मात् ॥ ५६॥

अस्मांस्तदेकशरणाः पतिपितृभ्रातृ
पुत्रादिभिर्विरहिता हृदिशोकभाजः ।
श्रीराघवेन्द्र इह सङ्गत एव काले
सम्मोचयिष्यति बलाद् बलवान् स एकः ॥ ५७॥

नान्योऽस्माकं मोचयिता दृश्यते भुवनत्रये ।
रावणत्रिजगज्जैत्रादेकं रघुपतिं विना ॥ ५८॥

इति विश्वस्तचित्तास्ता भावयन्ति दिवानिशम् ।
यमेव वरशार्दूलं ततः कोऽन्योऽस्ति वीर्यवान् ॥ ५९॥

सम्प्राप्ते सङ्कटे चापि महाभय उपस्थिते ।
सङ्ग्रामे विषमे घोरे दुर्गमे जलसङ्गमे ॥ ६०॥

राजद्वारे भयकरे तथैवाध्वनि दुर्गमे ।
क्रव्यादद्विपसर्पादौ सद्यो नाशार्थमुद्यते ॥ ६१॥

कान्तारे दुर्गमे चैव पर्वते सिंहसंयुते ।
भूतप्रेतपिशाचाद्यैर्जृम्भकाद्यैरुपद्रुते ॥ ६२॥

रामेति यस्य नाम्नैव तरन्ति विपदोऽखिलाः ।
जायन्ते निर्भया लोकाः कोऽन्यस्तस्माच्च वीर्यवान् ॥ ६३॥

इति ते वीर्यमाख्यातं रामस्य सुमहात्मनः ।
यज्ज्ञात्वा खलु जायन्ते अनन्यशरणा जनाः ॥ ६४॥

वीराय वीरवर्याय महावीर्यगुणात्मने ।

राघवेन्द्राय रामाय नित्यमेव नमोनमः ॥ ६५॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे षड्गुणोपाख्याने
वीर्यव्याख्यानं नाम त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३॥

यशोव्याख्यानम्

ब्रह्मोवाच ।
अथ ते राघवेन्द्रस्य प्रवक्ष्यामि यशोगुणम् ।
जनो यद्गानमात्रेण भवबन्धात् प्रमुच्यते ॥ १॥

सभामण्डपमागत्य स्थिते श्रीरघुसत्तमे ।
वेदास्तापसरूपेण गायन्ति विपुलं यशः ॥ २॥

अनवद्यलसद्वर्णां गद्यपद्यादिरूपिणीम् ।
अवलम्ब्य गिरं तादृग्गभीरार्थविशारदाम् ॥ ३॥

यमकोद्भासिनीं भूयो दण्डकोदण्डमण्डिताम् ।
सरस्वतीमुपाश्रित्य सालङ्कारां गुणान्विताम् ॥ ४॥

सर्वलक्षणसंयुक्तां विमुक्तक्रमसङ्क्रमाम् ।
अभूतपूर्वविपुलां कविताख्यां तरङ्गिणीम् ॥ ५॥

सर्वलक्षणसंयुक्तां विमुक्तक्रमसङ्क्रमाम् ।
अभूतपूर्वविपुलां कविताख्यां तरङ्गिणीम् ॥ ५॥

श्रीरामचन्द्रवदनालोककौस्तुभसंस्तुताम् ।
चमत्कारशतैर्युक्तां भारतीं समदर्शयन् ॥ ६॥

वेदा ऊचुः ।
श्रीखण्डद्रवशीतलं विजयते नित्यं त्वदीयं यशः
कामक्लेशमुखैरुपद्रुतममुं जीवं तमःसंयुतम् ।
सन्तप्तं बहुशो विपन्नमसकृत् संशीतयत्येव यः
पीयूषोपममुच्चकैस्तदभितो भक्तैर्जनैर्गीयते ॥ ७॥

शरच्चान्द्रीवलक्षं यत् प्रकृत्या स्वादु शीतलम् ।
अपहाय जनस्तादृक् तावकं विपुलं यशः ॥ ८॥

कोऽन्तः सन्तापसन्दोहनिर्वापं खलु वाञ्छति ।

इति चात्र महामोह व्याकुले दुर्भगे भवे ॥ ९॥

नान्यस्त्वादृक् सुरेषु प्रतिकृतिकरणे भूरिसन्तापराशेः
सर्वे त्वद्दत्तमेव प्रलयमवधितः स्वाधिकारं भजन्ते ।
एकस्त्वं निःसमानः प्रभुवर वरणीयोऽसि जीवैः
समस्तैरेषा ते राम कीर्तिस्त्रिभुवनजनताचित्तसन्तापहर्त्री ॥ १०॥

कोटिनिर्लाञ्छनेन्दूनां भास्वन्त्या प्रभयापि च ।
यद् दुर्निवारतिमिरं त्वत्कीर्त्या तन्निवर्तते ॥ ११॥

त्रिभुवनजनतायाश्चित्तसन्तापहर्त्री
प्रसभतरमविद्याकामकर्मादिरूपम् ।
तिमिरमपहरन्ती विष्वगौज्ज्वल्ययुक्ता
विलसति तव कीर्तिः सन्ततं राघवेन्द्रो ॥ १२॥

क्षीराम्भोधेः समन्ताद्विलुलितलहरीलास्यलावण्यचौरी
कर्पूरक्षोदगौरी द्रुततरविसरच्चन्दनामोदयुक्ता ।
कीर्तिस्ते रामचन्द्र प्रकृतिसुमधुरा पूर्णपीयूषपूर
प्राप्तप्राज्यप्रतिष्ठा कलयति कुमुदालोकिनीं चारुचान्द्रीम् ॥ १३॥

जय जय जय देव साकेतचन्द्रश्रिया
तन्त्रचन्द्रद्युते रामचन्द्र क्षमापाल
शक्रादिदिक्पालतेजःस्फुरच्चण्डकोदण्डदण्डस्फुटोद्गीर्णवाणावल
शीर्णविद्वेषिसङ्घ प्रभूतप्रचण्डप्रतापप्रकाशप्रकृष्ट
प्रसर्पत्प्रभावप्रसारप्रभापूरितक्ष्मातलक्षेमदाक्षुण्ण
कौक्षयकाक्षामलक्ष्मीक सक्षेमसोन्मादमातङ्गविश्राणनोद्दाम
दीव्यद्गुणग्राम भूदेवविश्राम भूयस्तरायाम धर्मद्रुमाराम हेराम
कामाभिरामद्युते ॥ १४॥

जय कविजनगीत तावत्तुलातीत नित्यप्रमुदित
शीतद्युतिस्फीतसत्कीर्तिसन्नीतसाङ्गस्वराधीतविप्राननोन्नीतमाङ्गल्यवाग्गीत
खड्गस्फुटाघातसद्यः समुत्खातसर्वद्विषव्रात
भूमण्डलायातलावण्यसङ्घात दोर्विक्रमत्रात सद्धर्मविख्यात
किञ्चिन्नवप्रातरुद्यत्पयोजातरोचिष्णवभिख्यात
पादद्वयापातनम्रद्विषत्सातदानस्फुटौदार्य सद्विप्रसत्कार्य
सद्वृत्तनिर्धार्यवीर्यश्रियावार्य सौन्दर्यसत्पात्र

भूयोल्लसद्गात्रचञ्चद्यशोमात्र नित्यद्युते ॥ १५॥

जय जय कविजनभालभूरिस्फुरद्भाग्यभूम्येकसौभाग्य-
सम्पत्तिसम्भारधौरेयतोद्दण्डदोर्दण्ड
शुण्डासमुच्चण्डभृङ्गावलीगण्डसोद्रेकवेतण्डविश्राणनाखण्ड-
भूमण्डलाखण्डलोग्रप्रभाजाग्रदत्युग्रहस्ताग्र
किम्भूयसा विस्तरेण त्वया देवकीर्तिश्रिया विश्वमेतत् समस्तं कृतं
निस्तमस्कं तथा कोटिनिर्लाञ्छनेन्दुच्छवीनां छटाभिर्न सम्भाव्यते
तादृशी श्रीरतस्त्वं समस्तावनीपालमूर्द्धाग्रमाणिक्य हेरामचन्द्र
क्षमापालचन्द्र जीयाश्चिरं देव जीयाश्चिरम् ॥ १६॥

जय जय गुणमयकाय सर्वाधिकोच्छ्राय दीव्यत्सदाध्याय विप्रावलीदाय
जाताहितापाय शातावलीशाय विस्फूर्जितामन्द सौरभ्यमाकन्द
लक्ष्मीलताकन्द पूर्णान्तरामन्द दत्तारिहाक्रन्द विद्वत्सभोल्लास
भूयोरसावास खड्गोद्भवत्रास वश्यद्विषद्दास वाणासनोत्प्रास
विक्रान्तिसोद्भास हेराम तत्र त्वया कीर्तिरसंस्थापि यत्रोल्लसन्तः
सुधापूरपूर्णाः स्फुरन्त्युच्चैस्तुङ्गगङ्गातरङ्गास्तथा राजहंसावली
राजते यत्र कीर्तिस्तथा स्वःपते ॥ १७॥

इति ते भूयसीं कीर्ति वर्णितां कविपुङ्गवैः ।
गायन्ति देवललना विमानस्थाः स्वकेलिषु ॥ १८॥

मन्दाकिनी भोगवती गङ्गा गुणवती च या ।
सा तवैव यशोराजीपुण्यतोयतरङ्गवाट् ॥ १९॥

उद्गायतां प्रतिपदं सुरभीकरोति
वक्राणि कल्पतरुपुण्यपरागवद् यः ।
चेतः पुनाति रुचिमुत्कुरुते श्रवःसु
जाड्यं धुनोति तनुते विपुलार्थसार्थम् ॥ २०॥

श्लोकस्तादृक्तावको राघवेन्द्रो यन्नो गीतः शून्य एवास्ति वेदः ।
यद्वा गीतः सर्वभावातिरेकात् किन्तैर्गीतैर्दुर्विदग्धैस्तथान्यैः ॥ २१॥

सङ्गीयन्ते यस्य गुणा वदान्याः समस्तसौभाग्यमुदामजस्रम् ।
किं तेन गीतेन य एति मृत्युमुत्पद्यते प्रकृतिर्यस्य दुष्टा ॥ २२॥

ईशावास्यमिदं सर्वं भवता गुणसिन्धुना ।

त्रैलोक्यबन्धुना राम सन्ततं करुणात्मना ॥ २३॥

सुमेरुशिखरासीना मन्दारद्रुममूलगाः ।
दिविषत्कन्यका राम गायन्ति भवतो यशः ॥ २४॥

वेदैरपि न निर्णेयं यस्य नाम महद्यशः ।
के नाम तापसास्तत्र वयं वर्णयितुं क्षमाः ॥ २५॥

दत्त्वा न प्रथयन्ति तज्जनमुखे शश्वद्गृहाभ्यागते
सानन्दं कृतसम्भ्रमा इव भवन्त्याधाय कर्म प्रियम् ।
तूष्णीमासत आत्मनीतरजनस्वल्पोपकारक्रियां
घण्टाघोषवदीरयन्ति दधते नोत्सेकमन्तः श्रियाम् ॥ २६॥

इत्याद्याः सकला गुणा विदधते कीर्तिं रघूणां हि व
स्तत्रापि त्वमिह प्रभो विदित एवात्युत्तमः पूरुषः ।
येषामद्य करोषि नाम सदलङ्कारं गुणानां हरे
तस्मात्ते गुणिनो जयन्ति हि गुणाः स्वार्थाः परार्था अपि ॥ २७॥

नित्यं मारकतेषु हेमसदनालङ्कारिषु प्राङ्गणे
ष्वासीना विदुषां स्त्रियस्त्वदमलश्लोकानुकीर्तिस्पृशाम् ।
मुक्ताविद्रुमहेमहीरकिरणप्रोन्मीलिताङ्घ्रिः प्रभो
गृह्णे कर्मणि तावकं सुविषदं गायन्ति शश्वद् यशः ॥ २८॥

नेन्दुः पूर्णतमोऽथ शारदनिशामध्योल्लसद्दीधिति
र्नो वा कैरवकाननं न च सुधा सन्दीप्तिवन्मन्दिरम् ।
नो वा शम्भुशिरःसु मल्लिकुसुमस्रग्विष्णुपद्याः पयो
विश्वं भूषयते न राम भवतां यद्वद्वलक्षं यशः ॥ २९॥

यत्सङ्गादशुचिः शुचिः सुमलिनोऽप्यौज्वल्यवान् भासते
मूढोऽपि प्रगुणाकरः शठमतिश्चापीह सौहार्दवान् ।
तत्तादृक् भवतो यशस्त्रिभुवनालङ्कारसारं जनो
हित्वान्यं यदुपासते नरपतिं लोभात् स वै दुर्भगः ॥ ३०॥

एके कालमहाभुजङ्गमपरित्रस्तास्तदेकौषधं
पीयूषोज्वलमान्तराधिकपरीतापप्रतीकारकम् ।
श्रीमद्राघव तावकीन ममलं विश्वप्रमोदप्रदं
चेतोवश्यकरं यशः समुदयं प्रोद्गाय सुस्था बभुः ॥ ३१॥

नान्यो दाता न शूरो न च युवतिमनोहारिलावण्यलक्ष्मी
र्नो विद्वान्नोपकर्ता न खलु पररुजां हारकस्तारको वा ।
प्रत्येकं रामचन्द्र त्रिजगति विरला ये गुणाः सर्व एते
तेऽमी त्वामेव लीलाऽवतरणसमुपाश्रित्य शश्वज्जयन्ति ॥ ३२॥

धन्यो वाल्मीकिनामा जयति मुनिवरो धन्य एवाश्ववक्त्रो
धन्यः श्रीमान् हनूमान् किमपि कलशजो धन्य उच्चैर्विधिश्च ।
धन्यः सङ्कर्षणश्च त्रिभुवनभवनोद्दीपिनी वाक् च तेषां
धन्या श्रीरामचन्द्र प्रकृतिसुमधुरं त्वद्यशो ये वहन्ति ॥ ३३॥

यत्रैते ऋषयो भवन्ति ऋषयो विष्वक् प्रवृत्तिप्रदा
श्छन्दोऽनुष्टुवथापि राम वृहती त्रिष्टुब् जगत्यादिभिः ।
त्रैलोक्योत्तरसर्वदिव्यगुणभूस्त्वन्देवता श्रीपते
शक्तिर्विश्वजनीनपापहरणं बीजं तथा कीलकम् ॥ ३४॥

त्वत्कीर्तिः सकलागमेषु विमलो मन्त्रः परः कीर्तित
स्तस्यैष प्रकृतः प्रयोगविभवः प्रोद्भाति सर्वेश्वर ।
कामक्रोधमदप्रमादपिशुनस्तोमैकमुद्राकरः
सिद्धिं कामपि वाञ्छतामिह नृणामस्यैव संसाधनम् ॥ ३५॥

सद्यः प्रत्ययकृत् प्रभाव उदयत्येतस्य लोकोत्तरो
यत्सर्वा अपि संसरेद्धि विपदो विघ्नाननेकानपि ।
श्रेयो भूरि लभेत भूतिरपि च श्रीरैहिकामुष्मिकी
के के नार्थगुणा जयन्ति जगति त्वत्कीर्तिमन्त्रे प्रभो ॥ ३६॥

आदौ नामैव सर्वागमनिगमगिरामित्थमेकं रहस्यं
चैतन्यानन्दरूपं तदनु च भवतो धाम नित्यप्रमोदम् ।
नित्या ते तत्र लीला तदनु विजयते पूर्णकैवल्यरूपा
हंहो त्वद्भक्तिभाजां फलमपि परमं साधनं त्वत्पदाप्त्यै ॥ ३७॥

आबाल्याद्रामचन्द्र त्वमिह विहितवानुद्धृतिं जीवराशे
स्तामप्युद्गाय लोकाः प्रभुवर भवितारः किमग्रे न तद्वत् ।
एषा ते राघवेन्द्रो जगति विजयते जीवजातेऽनुकम्पा
यस्तां जानाति नान्धः स भवति विधिना वञ्चितो बुद्धिहीनः ॥ ३८॥

ते वर्णाः साधुवर्णाः किमपि रघुपते तत्पदं सत्पदाख्यं
तद्वाक्यं साधुवाक्यं तदुपनतपदार्थाश्च ते सत्पदार्थाः ।

बुद्धिः सा शाब्दबुद्धिस्तदुपरि निगमा आगमाश्च प्रमाणं
यत्र श्रीरामनाम्ना तव खलु निहितं स्वात्मनः स्थानमुच्चैः ॥ ३९॥

बह्वालापैश्च किं तैः श्रुतिशतकशिरोभूषणैस्त्वद्यशोभि
र्यैं राहित्यं भजन्ते त्वदितरदिविषत्कोटिमन्त्राणि भाजः ।
यत्त्वत्कीर्त्याङ्कितं स्यात् प्रकृतिसुमधुरं दुर्लभं तत्किलैकं
वाक्यं त्वन्नामपूतं त्रिभुवनभवनध्वान्तहृद्दीपतुल्यम् ॥ ४०॥

आदौ मध्ये तथान्ते किमपि तव यशो गीयते राघवेन्द्रो
साम्ना ऋग्भिर्यजुभिर्मधुमधुरमयायर्वभिः साभिचारैः ।
कर्म ज्ञानं च शश्वन्मुखरमुखतया वर्णयन्तोऽपि चामी
स्वाभाविक्यां क्रियायां तव महिमनिधेर्ज्ञानशक्तौ च शक्ताः ॥ ४१॥

आदौ यत्राग्निहोत्र गदितमथ हरे पूर्णमासः सदर्श
श्चातुर्मास्यं पशुश्चाखिलफलकरणप्रक्रमोदारकर्मा ।
ज्योतिष्टोमाख्य उच्चैस्तदुपरि विहितः सोमपीथक्रियावा
नग्निष्टोमः स एवं विलसति भवतो वर्ष्म यज्ञस्वरूपम् ॥ ४२॥

आदौ त्वं पञ्चधा भूस्तदनु च पुरुषो द्वादशात्मा प्रदिष्टः
साङ्गोपाङ्गः सकाण्डः क्रमिककृतिमयः कोऽपि पूर्वः परोऽन्यः ।
विध्यर्थोल्लापमन्त्रैरविरतमुदितो नामधेयैश्च तैस्तैः
सा ते शक्तिः क्रियाख्या जयति फलवती कोटिशो विस्तृताङ्गी ॥ ४३॥

साम्नामन्तेषु वाक्यैर्नवभिरभिहितं श्वेतकेतूपयुक्तैः
पुंसामर्थं चतुर्थं दृढतरचिदचिद्ग्रन्थिभेदेन भान्तम् ।
एकं ब्रह्माद्वितीयं निरुपमपरमानन्दचैतन्यधन्यं
सन्तं सत्तामनन्तं जनितजगदुपादानमात्मानमीडे ॥ ४४॥

साङ्गस्वाध्यायसिद्धौ विधिमतविधिना राधिताराधनीय
श्रीमद्राम प्रसादात् तवविमलमनाः शुद्धसत्त्वः शरीरी ।
जानात्यङ्गीकृताभ्यामुपनिषदि गतौ तद्यथेत्यादिवाक्यैः
कार्यत्वानित्यताभ्यां जगदिदमसुखं ब्रह्मसद्मा वसानम् ॥ ४५॥

यत्त्वक्षय्यादिशब्दादवगतमथवापामसोमेतिवाचा
तत्त्वाभूतादिवाक्यानुमतमनशनं दीर्घकालस्थितत्वम् ।
इत्थं दोषानुषङ्गं विषयसमुदये पश्यतो मुख्यपुंसः
स्वैरं स्वैरं विरक्तिर्भवति बलवती भुक्त्युपेक्षैकमूर्तिः ॥ ४६॥

शान्तो दान्तस्तितिक्षुस्तदनु च परमां मुक्तिमेवेहमानो
विक्षेपा क्षुण्णचेताः श्रुतिशिखरमतारम्भविस्रम्भशाली ।
आपातज्ञातरूपं परिहृतनिखिलानर्थमानन्दसान्द्रं
सत्यज्ञानाद्वितीयं विविदिषतितरां ब्रह्मजिज्ञासुवृत्तिः ॥ ४७॥

शुद्धिः श्रीयन्त्रजातामृतरसविषयस्नेहधाराभिषिक्ते
सज्जिज्ञासानुवृत्त्या समुचित दशाया सङ्गते चित्तपात्रे ।
हंसा यावत् कषायाम्बरनिहितकरं दर्शयन्ती न वेला
तावन्नाभाति गर्भाश्रयतिमिरभरभ्रंशनज्ञानदीपः ॥ ४८॥

संन्यासं केचिदूचुः श्रवणविधिविनिश्चीयमाने विचारे
नानाकर्मानुबन्धव्यपनयनमुखेनाङ्गतामाददानम् ।
इन्द्रादेः प्राग्भवीयं कथमपि निहितं चातुरैरेनमन्ये
मन्यन्ते ज्ञानजन्मप्रतिभटदुरितध्वंसनेन प्रधानम् ॥ ४९॥

तस्मात् संन्यस्तकर्मा विधिवदपि शिखायज्ञसूत्रं विमुञ्चन्
कौपीनाच्छादनार्थं वसनमशिथिलग्रन्थि शाणं वसानः ।
बिभ्राणो वेणुमेकं यदि मनसि रुचिर्भिक्षया कुक्षिपात्रं
कुर्वाणः पूर्णमुच्चैर्विपिनमधिवसन्नीहते ब्रह्मचिन्ताम् ॥ ५०॥

न्यायाभासोत्तराणामपरमुनिगिरामन्तरे सन्दिहानः
कृष्णद्वैपायनोक्त्या परिचितविषयैरन्यथासिद्धिशून्यैः ।
षड्भिस्तात्पर्यलिङ्गै रथमुपनिषदामन्वयं ब्रह्ममात्रं
शुश्रूषुः सानुकम्पं गुरुमनुसरति श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ ५१॥

भाषाग्रन्थात् स्वतो वा समुदयति सति ज्ञानमस्मादयोगं
पक्षे प्राप्तं निरस्यन्नियमविधितया श्रावणं वाक्यमेके ।
जल्पन्त्यन्ये तु नेदं विधिरपि तु तथा ज्ञानमात्रार्थकत्वा
त्तार्तीयीकं तु कश्चिद्विधिमनुमनुते वारयेद् यन्नमन्यम् ॥ ५२॥

अद्वैतात्मन्यशेषश्रुतिशिखरगतिं तत्परत्वेन बुध्या
निःशङ्कं मानमेकं मनसि च विमृशन्नत्र विज्ञोपदेशात् ।
श्रौतज्ञानानुकूलं तदपि गुरुकृपासिद्धसंस्कारशुद्धि
भूयस्तं युक्तितोऽपि स्वयमनुमिनुते मेयशङ्कां विहन्तुम् ॥ ५३॥

रंहत्यंहीरितानां मुहुरिह कलयन्नेष गत्या गतीना

मुत्क्रान्तिक्लेशगर्भाशयविविधदशादुःखसम्भेदभाजाम् ।
द्वेषावेशप्रगल्-भं विषयसुखपरिष्वङ्गवैमुख्यमाय
न्नात्मध्यानं विधत्ते चिरमनुविरतं भाग्यवानादरेण ॥ ५४॥

धाराध्यानानुभावादपचितिमितवानन्यथा भावनायाः
सम्प्रज्ञाते समाधौ नियमितहृदयः सम्यगासन्नयोगः ।
प्रत्यूहव्यूहभङ्गे श्रवणमुखभवत्संस्कृतिस्वान्ततोयं
हन्ताद्वैतं महात्मा निगमपरिचितं पश्यति ब्रह्मतत्त्वम् ॥ ५५॥

नव्यापूर्वौ विरुन्धन् न परिणतपुराकर्मसन्दोहदाही
प्रारब्धस्यानुरोधादणुविपुलतनूमूलमाया ममृद्नन् ।
भिन्दन्नज्ञानदोषावरणमयतमोदत्तसर्वज्ञभावो
ब्रह्मालोके विधत्ते कतिपयसमयान् योगिनो गौणमुक्तिम् ॥ ५६॥

वृत्तिर्ब्रह्मावलम्बा सकलफलभुजेरन्ततो जायमाना
मायोच्छित्त्या प्रधानं कलयति परमानन्दरूपापवर्गम् ।
पुंसो ब्रह्मत्वमेको वदति तदपरश्चेश्वरत्वेन सत्तां
श्रीव्यासो मुक्तिमात्रे प्रथममपि परां तास्विदानीन्तनीषु ॥ ५७॥

इत्येवं ज्ञानमुदितं ब्रह्ममायावलम्बनम् ।
फलाढ्यं त्वत्स्वरूपं तत् सर्ववेदान्तवर्णितम् ॥ ५८॥

भवबन्धविनिर्मुक्तौ ज्ञानशक्तिस्तव प्रभो ।
अधिकं यश एवेदं वेदवेदान्तवर्णितम् ॥ ५९॥

ब्रह्मापि तव रामेन्दो महिमैव सनातनः ।
यस्मिन् प्रतिष्ठितो नित्यं कविभिश्चारु वर्ण्यसे ॥ ६०॥

भूयः शक्तिद्वयापेतस्त्वं पूर्णः पुरुषोत्तमः ।
सर्वां रसमयीं लीलां प्रवर्तयसि सन्ततम् ॥ ६१॥

अयं वापि तव श्लोको गीयते व्रजमण्डले ।
सहजानन्दिनीयुक्तस्त्वं यत्रैव विराजसे ॥ ६२॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे षड्गुणोपाख्याने
यशोव्याख्यानं नाम चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४॥

श्रीव्याख्यानम्

ब्रह्मोवाच ।
अथ श्रियं प्रवक्ष्यामि रामस्य श्रीपतेर्द्विज ।
यया संशोभितं नित्यं रघुराजनिकेतनम् ॥ १॥

पुरग्रामव्रजारण्यदेशवेषावलम्बिनी ।
श्रीविग्रहावलम्बा श्रीर्बहुधैवानुवर्ण्यते ॥ २॥

पुरं तदुत्तुङ्गविशालसौध
शिरः प्रविन्यस्तसुवर्णकुम्भम् ।
प्रत्युप्तरत्नोद्भवया स्वभासा
नक्षत्रलोकं पिदधद्विभाति ॥ ३॥

प्रासादतुङ्गवलभीविविधोपक्लृप्त
वातायनौघविवरान्तरनिर्गतानाम् ।
यच्चित्रशालमणिरत्नमयूखभासां
सन्दोह आक्रमति राजपथं समन्तात् ॥ ४॥

गावो हरिन्मणिविशेषसमूहक्लृप्त
निर्यूहदीवितिषु च तृणसम्भ्रमेण ।
उद्ग्रीविकां किमपि कुर्वत इत्युदीक्ष्य
नृत्यन्ति कौतुकवशेन हि यत्र बालाः ॥ ५॥

स्त्रीणां विलासभवनेषु मनोजकेलि
सङ्ग्रामसञ्च्युटितमौक्तिकरत्नवृन्दैः ।
कीर्णैरुषः सुगृहमार्जनिकानिरस्तैराढ्या
भवन्ति कणभिक्षजुषोऽपि यत्र ॥ ६॥

सायं प्रदीप्तशुभदीपमनोहरेषु
सानन्दसर्वमनुजेषु निकेतनेषु ।
श्रीःपर्यटत्यविरतं भृशमात्मवत्ता
मन्वेषयन्त्यखिलपौरजनेषु यत्र ॥ ७॥

मञ्जीरमञ्जुलनिनादविशेषवत्यः
काञ्चिज्झणज्झणितकौतुकितस्वचित्ताः ।
क्रीडन्ति यत्र कमला इव पद्महस्ता

द्वारेषु मुग्धहृदया हरिणीदृशो वै ॥ ८॥

श्रीरामचन्द्रविपुलोर्जितकीर्तिगाथा
दैनन्दिनानुचरितानि मनोहराणि ।
गायन्त्य उन्नततरेषु निकेतनेषु
सम्मोहयन्ति सुदृशोऽप्सरसां मनांसि ॥ ९॥

श्रीः सञ्चरत्यविरतं प्रतिसद्म यत्र
रत्नाङ्घ्रिपूरसविशेषरवानुलक्ष्या ।
छायावशादनुमिता करपङ्कजस्य
छत्रस्रुतैर्मणिगणैरवनौ किरन्ती ॥ १०॥

आनन्दवान् दशरथो नृपतिः कुमार
कीर्तिव्रजं कथयतां विदुषां गणेभ्यः ।
शश्वद्ददाति मणिहेमविभूषणानि
रत्नानि पूरयति तानि गृहाणि लक्ष्मीः ॥ ११॥

श्रीजानकी विरचयत्यनिशं सपर्या
साध्वीगणेन सह यत्र वसिष्ठपत्न्याः ।
स्वच्छैरलङ्कृतिभरैर्वसनाङ्गरागै
र्मन्दारमाल्यनिवहैः शुभभोजनैश्च ॥ १२॥

ता आशिषः प्रतिपदं विदधत्यमुष्यै
साकेतलक्ष्मि बहुभाग्यवती भवेति ।
आदाय याः स्ववसनाञ्चलरोपणेन
भूयः पदोः पतति सा प्रसभं सतीनाम् ॥ १३॥

सीतास्वयंवरकथां निमिचन्द्रलक्ष्मीं
श्रीरामचन्द्रभृगुवर्यरणप्रसक्तिम् ।
तद्वीर्यसंहरणिकामुपवीणयन्ति
यत्रोत्सुकेषु पुरवासिषु किन्नरेन्द्राः ॥ १४॥

धर्मध्वजाः किमपि यत्र जयन्ति पौरा
येषां गृहेषु सकृदेव धनाभिलाषात् ।
द्वाराणि नान्यधनिनां मुहुरुव्रजन्ति
पूर्णाशिषामुपगता निजजन्म यावत् ॥ १५॥

चित्रोपक्लृप्त रचनारुचिरेषु यत्र
प्रासादशृङ्गसदनेषु सुखस्थितानाम् ।
नानाविधद्युतिमतां विहगोत्तमानां
वर्णभ्रमो भवति चित्रनिरीक्षणानाम् ॥ १६॥

रत्नाङ्गणेषु धनिनां तिमिराकुलासु
रात्रीषु यत्र निहिताः शुभदीपलेखाः ।
मन्दीभवन्ति किरणैरधिकप्रकाशै
रभ्युद्गतैस्तलत ऊर्ध्वगतैर्नभोऽन्तम् ॥ १७॥

कल्पद्रुमैः परिवृतेषु च निष्कुटेषु
गुञ्जन्ति यत्र सततं समदा मिलिन्दाः ।
एकीभवन्ति ललितेन कलस्वरास्ते
मन्दोपनादितमनोहरवल्लकीभिः ॥ १८॥

यत्रापणेषु वणिजां बहुलाभभाजां
मूर्ताः स्थिता नवनवा निधयो नवापि ।
दृश्यन्त इत्युदितमासु निशम्य यक्षा
यक्षाधिपश्च वचनात्सहसोपयान्ति ॥ १९॥

स्वप्नेऽपि नाधिरिह वासवतामुदेति
व्याधिर्न च श्रुतिपथं क्वचिदभ्युपैति ।
श्रीरामचन्द्रमुखचन्द्रनिरीक्षणेन
नित्योत्सवानि दिवसानि नृणां प्रयान्ति ॥ २०॥

कम्पः केतुषु निम्नगत्वमुदके दौर्बल्यमश्वानने
दुःखं द्वेषिकुले हिरण्यविरहः स्तोमेषु तुष्टात्मनाम् ।
विश्लेषप्रभवा रुजश्च रजनौ नो मानुषेष्वस्ति तत्
तस्मिन् भर्तरि यौवराज्यपदवीमध्यासमाने श्रियः ॥ २१॥

देशान्तरात् कविजना धनलिप्सयामु
मभ्येत्य यावदुपयन्ति सभानिषण्णम् ।
तावत्कुटुम्बजनदूत मुखादुदन्तं
शृण्वन्ति सद्मनि महामणिहेमवृष्टेः ॥ २२॥

येष्वद्रिगर्भविवरेषु कदापि नैव
दृष्टा खनिः कनकरूपमहाधनानाम् ।

तेष्वेव ताः खलु निरीक्ष्य बभूव नृणा
माश्चर्यमभ्यधिक्रमुद्रितराजभागाः ॥

भूमावनुत्तमपि धान्यमुदाविरासीत्
सूर्यातपं प्रतिनिरोद्धमभूत्पयोदः ।
उप्तं च तावदभवत् फलपाकशालि
यावद्गृहीतुमलसाः कृषिका बभूवुः ॥ २४॥

देशोऽखिलः कनकरत्नविराजिभूषा
सन्दोहवद्भिरनिशोत्सवमङ्गलाढ्यैः ।
नारीगणैर्नरगणैः शुशुभे विशेषात्
स्वर्गो यथा ससुखपीतसुधैः सुरौघैः ॥ २५॥

राजा स्वयं दशरथः सुखसम्पदाढ्यो
रामो निदेशमनुतिष्ठति तस्य नित्यम् ।
कार्यं च सर्वमनुतिष्ठति लक्ष्मणादि
भ्रातृत्रयं किमपरं सुखमीदृगस्ति ॥ २६॥

लोकत्रयी दशरथस्य परां समृद्धि
मुद्वीक्ष्य पुत्रधनदारविशेषजुष्टाम् ।
प्रत्येकमात्मसदनेषु समोदमूचे
श्रीरामचन्द्रगुणगानविशेषहृष्टा ॥ २७॥

लोका ऊचुः ।
जानीथ तद्दशरथस्य नृपेश्वरस्य
पूर्वप्रभूतमतुलं सुकृतं विशिष्टम् ।
यद्देवदानवरणे विषमे सुराणां
साहाय्यमाचरितमस्य भुजद्वयेन ॥ २८॥

के के न निर्भयपदं समवाप्य देवा
दैत्यव्रजं जितवते रघुपुङ्गवाय ।
अस्मै न वै दशरथाय शुभाशिषोऽदु
र्यासामयं समभवद्भविको विपाकः ॥ २९॥

सङ्ग्रामभूमिगत एष दुरासदानां
देवद्विषां भुजबलेन बलं जहार ।
वन्दीः स्वयं दिविषदां खलु मोचयित्वा

तासां शुभाशिषमुवाह बहुप्रकाराम् ॥ ३०॥

इत्याद्युपप्लवगणात् सततं प्रजाः स्वाः
संरक्षणं स्वयमसौ नृपतिश्चकार ।
एतास्तदेनमतुलाधिकसत्फलाभि
राशीर्भिरेधयितुमुत्कलिकामबिभ्रत् ॥ ३१॥

स्वेष्वाश्रमेषु मुनयो दितिजैर्द्विषद्भि
रुद्वेजितास्तपसि विघ्नहता बभूवुः ।
तानेव सुस्थहृदयानकरोन्नरेन्द्रः
प्रायुङ्क्तताविरतमत्र शुभाशिषस्ते ॥ ३२॥

साध्यो निजव्रतविलोपभयात् सशोका
दैत्येषु यौवनधरेषु विवृद्धिमत्सु ।
एतस्य विक्रमगुणैरभवन् विशोका
स्ता आशिषः समपुषन्निह दुष्टजैत्रे ॥ ३३॥

येऽन्ये तपस्विन उदीर्णमुनिव्रता वै
गार्हस्थ्यधर्मनिरता निहिताग्निहोत्राः ।
स्वास्थ्यं चकार नृप एष स तेषु योग
क्षेमादिसम्भृतिभिरुद्यदुदारवृत्तः ॥ ३४॥

मर्त्या मृगा अपि खगाः पशवस्तथान्ये
दीना गवादय उदीत भयाः परेभ्यः ।
तेषामसौ सुविपुलाभयदानदक्षः
स्वस्वक्रियाकुशलताकरणो नरेन्द्रः ॥ ३५॥

ते सर्व एव नृपतेरुदयप्रकर्षं
वाञ्छन्त आशिषमजस्रमुदीरयन्ति ।
तस्यैतदेवमुदितं फलमुद्विभाति
यद्रामचन्द्रसदृशास्तनया जयन्ति ॥ ३६॥

रामो जगज्जनविलक्षणवृत्तशील
स्तादृक् च लक्ष्मण उदारगुणाम्बुराशिः ।
अन्यौ तथैव भरतोऽपि च शत्रुसूदः
सर्वेऽप्युदारचरिता भरिता गुणौघैः ॥ ३७॥

जीवन्तु ते चिरममी नृपतेरुदारै
रत्युन्नतैर्भवविलक्षणभागधेयैः ।
कल्याणकोटिसुकृतार्जनसम्भवानां
साकेतपत्तनजुषां च निजप्रजानाम् ॥ ३८॥

एतैः सुपुण्य चरितैस्त्रिदशापगा च ।
त्रैलोक्यपावनसमृद्धविशिष्टशीलैः ।
सर्वे जनाः सुकृतिनः खलु सम्बभूवुः
श्रीमन्मुखेन्दुपरिदर्शनभूरिभाग्याः ॥ ३९॥

श्रीराघवेन्द्रचरितामृतपूर्णधारा
नित्यावगाहसुविशुद्धमनो वपुष्काः ।
साकेतवासिन इमे मनुजाः स्वभाग्यै
र्धन्या इति त्रिभुवनं परिशोभयन्ति ॥ ४०॥

भूमण्डलस्य खलु कीर्तिरसावयोध्या
यत्रास्ति पुण्यचरितः पुरुषः पुराणः ।
अंशैश्चनि (तु) र्भि रभितो भुवनं समस्त
मुद्दीपयन् दिवसनायकवंशदीपः ॥ ४१॥

हंहो वयं खलु निजानि निकेतनानि
हित्वा वसाम रघुनाथपुरीमुपेत्य ।
यत्रेन्दिराप्रतिगृहं परिबम्भ्रमीति
हस्तारविन्दरुचिभिर्भुवि रञ्जयन्ती ॥ ४२॥

किं वर्णनीयमथ वक्रसहस्रकेण
साकेतवासिजनतालिकपट्ट भाग्यम् ।
त्रैलोक्यमेव खलु भाग्यसमृद्धिमद्य
च्छ्री रामचन्द्रजनुषा शुभसम्भृतेन ॥ ४३॥

या श्रीः स्वयं वसति सुस्थिरभावमाप्ता
वैकुण्ठसद्मनि समस्तगुणैरुपेता ।
सा स्वात्मनो दयितमेनमिहावतीर्ण
विज्ञाय तिष्ठति रघूत्तमराजधान्याम् ॥ ४४॥

येष्वाशयेषु पयसां न कदापि पद्मा
स्तेष्वत्र पद्म कुलसम्पदभूतपूर्वा ।

मुक्ताफलानि च भवन्ति वृहत्तमानि
केलिं तथा विदधते खलु राजहंसाः ॥ ४५॥

इन्द्रालयेऽपि न तथा सुविभाति शोभा
न ब्रह्मसद्मनि न वा खलु भोगवत्याम् ।
साकेतवासजुषि नीचतरेऽपि वर्णे
यादृक् बभूव नरकिन्नरवीक्षणीया ॥ ४६॥

धिक् तस्य जन्म विधिसृष्टिमुपेत्य येन
स्वप्नेऽपि नैव समवापितमक्षिमार्गम् ।
साकेतनामनगरं सरयूतरङ्ग
संशीलितानिलसमागमपूतलोकम् ॥ ४७॥

सैवाद्भुता पुलिनभूः सरयूतटिन्याः
पानीयपुष्टदृढमूलमहावनाढ्या ।
नो वासवस्य नगरी हरिचन्दनाद्यै
र्वाञ्छानुरूपफलितैः परितः परीता ॥ ४८॥

किं पारमेष्ठ्यपदवीं समुपेत्य कार्यं
धन्यैव सा तृणजनिः सरयूतटान्ते ।
यस्यां दुरापमपि तत्सुलभं शिशुत्वे
क्रीडद्रघूत्तमकुमारपदारविन्दम् ॥ ४९॥

प्राज्यं स्वर्लोकराज्यं सुरवरवनिता पाणिपद्मोपगूढ
प्रोद्यच्चामरान्दोलनगतसुरतस्वेदखेदं विहाय ।
श्रीमत्साकेतपुर्याः परिसरसरयूसंसरत्तुङ्गवीची
नीचीभूतैकदूर्वादलमहिमदशामात्मनः कामयामः ॥ ५०॥

धन्या सा मल्लिवल्ली किमपि दिविषदामप्यलभ्यैस्तपोभि
र्भूयो भाग्यैरयोध्यापुरगतसरयूसैकतान्ते प्ररूढा ।
यस्याः पुष्पावलीभिर्विरचितमतुलं मण्डनं मैथिलीस्वै
रङ्गैर्नित्यं विभर्ति प्रियतमनयनानन्दसन्दोहदात्री ॥ ५१॥

धन्यास्ते राजहंसाः सुविशदसरयूतोयसंसारशीलाः
येषां लोलाञ्चितानि स्वयमनुकुरुते मैथिलेन्द्रस्य पुत्री ।
ये वास्याः पादपद्माभरणमणिगणक्वाणमाकर्ण्य तुष्टा
स्तादृक्शिक्षावशेन स्वयमपि दधते मञ्जुलालापलीलाम् ॥ ५२॥

धन्यास्तेऽमी मयूराः सुरुचिरसरयूकूलकुञ्जे वसन्तो
नीलां प्रावृड्घनालीमपि निजमनसा सन्त्यनादृत्य तुष्टाः ।
येषां चक्षुः प्रमोदं विरचयति सदा कोऽपि रामाभिधानः
पीयूषाम्भोद उच्चैर्जनकनृपसुताविद्युदालिङ्गिताङ्गः ॥ ५३॥

धन्यास्ते चञ्चरीका विकसितसरयूकूलकुञ्जद्रुमाणां
येषां चित्तस्य नाभूत् सुरतरुकुसुमामोद आनन्दहेतुः ।
क्रीडार्थं सङ्गताभ्यां प्रतिसमयसुखं मैथिलीराघवाभ्यां
येषां घ्राणानि नित्यं निजतनुविलसत्सौरभैः सम्भृतानि ॥ ५४॥

इति श्रियं वर्णयतामयोध्यापुर्यास्तदावासिजनैकलभ्याम् ।
मनांसि तेषां मुमुहुः समन्ताल्लोकत्रयस्थानजुषां जनानाम् ॥ ५५॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे षड्गुणोपाख्याने
श्रीव्याख्यानं नाम पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५॥

ज्ञानव्याख्यानम्

ब्रह्मोवाच ।
आख्याता रामचन्द्रस्य कीर्तिर्वेदोपवर्णिता ।
अथ ज्ञानं प्रवक्ष्यामि साक्षाद्ब्रह्मनिदर्शनम् ॥ १॥

अलौकिकानुभावेन ज्ञात्वा परमपूरुषम् ।
रामचन्द्रं मुनिगणाः उपजग्मुः ससम्भ्रमम् ॥ २॥

राज्यसंहासनासीने नृपाणां महतां गुरौ ।
देवे दशरथे सर्वे मुनयः समुपाययुः ॥ ३॥

कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अङ्गिरा भृगुरोजस्वी दुर्वासा गर्ग एव च ॥ ४॥

कौण्डिन्यश्च्यवनो योगी विश्वामित्रोऽथ देवलः ।
शाङ्खायनस्तथा शङ्खो लिखितः कण्व एव च ॥ ५॥

अगस्त्यश्चासितो विष्णुः शर्कराक्षो दृढव्रतः ।
वामदेवः शुकः शान्तः सुतीक्ष्णश्च पराशरः ॥ ६॥

विदो वत्सो जामदग्न्यो जमदग्निस्तपोनिधिः ।
सुकलश्च भरद्वाजो मुद्गलो धौम्य एव च ॥ ७॥

सुवर्चाः सौविदः पैलः शातनिः शाकटायनः ।
सङ्कराक्षः शमीकश्च ऋष्यशृङ्गो महामुनिः ॥ ८॥

कणादः कपिलो व्यासो गौतमश्च पतञ्जलिः ।
जैमिनिः पिप्पलादश्च शाण्डिल्यो मुनिपुङ्गवः ॥ ९॥

वरतन्तुर्वरेण्यश्च नारदाद्याः सुरर्षयः ।
ब्रह्मर्षयस्तथा सर्वे दिव्यज्ञानविलोचनाः ॥ १०॥

वशिष्ठमग्रतः कृत्वा सर्व एव समाययुः ।
तेषामासनपाद्यादिविधिभिर्नतकन्धरः ॥ ११॥

सपर्यां महतीं चक्रे राघवो धर्मवित्तमः ।
पूर्वं दशरथं सर्वे उपसन्ना मुनीश्वराः ॥ १२॥

ततः कौतूहलाक्रान्ता रामं ददृशुरद्भुतम् ।
ते रामेणाद्भुतां पूजां कृत्वा समभिवादिताः ॥ १३॥

सहर्षं च ततः पृष्टाः शुद्धान्तं नृपतौ गते ।
महता सम्भ्रमेणैव जातहर्षाः पुराविदः ॥ १४॥

श्रीराम उवाच ।
उन्नतं नः पितुर्भाग्यं रघुवंशस्य सर्वशः ।
आतिथ्यं यस्य गृह्णन्ति ज्ञाननेत्रा भवादृशाः ॥ १५॥

योगिनो वेदवेदान्तविदो निर्धूतकल्मषाः ।
विश्वस्य गुरवः साक्षान्मौनव्रतपरायणाः ॥ १६॥

पुराविदो विधिज्ञाश्च ज्ञानविज्ञानदृष्टयः ।
ब्रह्मादीनां दिविषदां पूजनीयाः समन्ततः ॥ १७॥

यूयं वेदविदः सर्वे स्मृतिभिर्धर्मवर्तकाः ।
सङ्गता यस्य सदनं स धन्यो गृहवान् नरः ॥ १८॥

जगतः कुशलार्थाय तीर्थानां करणाय च ।
परिभ्रमथ मेदिन्यां पूज्यो देशः स सर्वदा ॥ १९॥

यत्र तिष्ठन्ति कार्येण मुहूर्तमपि योगिनः ।

परावरविदः साक्षाद्योगिनो ब्रह्मदर्शिनः ॥ २०॥

कच्चिद् वः कुशलं दिव्येष्वाश्रमेषु तपस्विनः ।
धर्मकर्मैकहेतूनां जलादीनां सुपुष्कलम् ॥ २१॥

कच्चिद् वः प्राकृतैर्लोकैः कामलोभेन सङ्गतैः ।
एकान्तिकासनसदां नोपप्लावित आश्रमः ॥ २२॥

कच्चिद् वस्तपसामौग्र्यं प्रविलोक्यासहिष्णुना ।
इन्द्रेण नेर्ष्यते विघ्नो रम्भादीनां प्रदर्शनैः ॥ २३॥

कच्चिद् वो यजनाद्यासु क्रियासु बहुलासु च ।
अशान्तेन समीरेण वने नोद्विज्यते मनः ॥ २४॥

कच्चिद् वः स्वाश्रमवरेष्वारण्यैर्वारणादिभिः ।
न भज्यन्ते न पीड्यन्ते तरवो धर्मसिक्तकाः ॥ २५॥

कच्चिद् वः स्वाश्रमवरेष्वविप्रस्तपसो बलात् ।
साधर्म्यं समुपाश्रित्य विषादादि करोति न ॥ २६॥

कच्चिद् वः कुशलिन्यस्ताः कामधेनुसमत्विषः ।
अग्निहोत्रादिसौकर्यसाधिकाः किल धेनवः ॥ २७॥

कच्चित्तासामपत्येषूपद्रुतेष्वितरैर्मृगैः ।
तपस्तेजःस्वभावेन युष्माकं नाभवद्रुषा ॥ २८॥

जनानां कुशलं येभ्यः शान्तिश्च क्रूरचेतसाम् ।
तेषां वः कृतिनामेतदपृच्छ्यमपि पृच्छ्यते ॥ २९॥

यतोऽहमादेशकरो युष्माकं ब्रह्मदर्शिनाम् ।
वाञ्छाम्यनुग्रहं शश्वत् किञ्चिदाज्ञाविशेषतः ॥ ३०॥

यदाज्ञापयथ प्रेष्यं शश्वदाज्ञाकरं च माम् ।
तत्करोमि मुनीशानाः सकृद्वचनमात्रतः ॥ ३१॥

भवतां हि तपोविघ्नो विघ्नो भुवनसम्पदाम् ।
अतस्तिष्ठथ सौख्येन आश्रमेषु मुनीश्वराः ॥ ३२॥

एषोऽस्माकं पिता देवो भवतामेव सिद्धिजाम् ।
राज्यश्रियमुपाश्रित्य शक्तो भुवनरक्षणे ॥ ३३॥

इति श्रीरामचन्द्रस्य निशम्याभ्युदितं वचः ।
वक्तुं सर्वे मुनोशाना वशिष्ठं समचोदयन् ॥ ३४॥

तेषामिङ्गितमाज्ञाय वशिष्ठो ज्ञानलोचनः ।
उवाच वचसा रामं तोषयन् विदुषांवरः ॥ ३५॥

श्रीवशिष्ठ उवाच ।
वर्वर्ति सर्वतो वार्तं त्रैलोक्यस्यैव सुव्रत ।
विशेषतस्तापसानामस्माकं त्वयि राजति ॥ ३६॥

पिता तव जगद्रक्षादक्षिणो धर्मवित्तमः ।
उन्मार्गगामिनां नृणां नित्यं दण्डयिता बलात् ॥ ३७॥

यूयं हि राघवाः साक्षाद्धर्मरक्षाविचक्षणाः ।
मान्धातृसगरादीनां लोके प्रोद्दीप्यते यशः ॥ ३८॥

तेषां वंशे भवान् जातो रघुवंशैकभूषणः ।
जगतां तनुषे तोषं मुनीनां नो विशेषतः ॥ ३९॥

अप्येकः सम्भ्रमो ह्येषां योगिनां ज्ञानचक्षुषाम् ।
भवन्तमिह विज्ञाय ह्यवतीर्णं परात्परम् ॥ ४०॥

केनचित् कालकल्पेन पौलस्त्येन महौजसा ।
रक्षांसि सुसमृद्धत्वं प्रापितानि विशेषतः ॥ ४१॥

अतस्तेषां विनाशाय कालरूपी दुरासदः ।
अवतीर्णोऽस्यमेयात्मन् साक्षाद्रामेति यो भवान् ॥ ४२॥

इतिविज्ञाय मुनयः सर्वे त्वां समुपागताः ।
अवाप्तुमतुलं ज्ञानं कर्मोपास्तिफलात्मकम् ॥ ४३॥

अनेकैरद्भुतैर्लिङ्गैर्भवान् ब्रह्मैव केवलम् ।
तत्पदं परमं सूक्ष्ममव्यक्तात् परतः स्थितम् ॥ ४४॥

इति सामान्यतो ज्ञात्वा मुनयस्त्वामुपागताः ।
सर्वोपनिषदां गुह्यं सारमर्थं विवेचितुम् ॥ ४५॥

यथाधिकारं सकलैर्भवानाश्रीयसे प्रभो ।
धर्मार्थिनस्त्वां धर्मार्थं सन्ततं पर्युपासते ॥ ४६॥

अर्थार्थिनस्तथार्थाय कामाय च तदर्थिनः ।

मुक्त्यर्थिनो जनाः शश्वन्मुक्त्यै त्वामेव संश्रिताः ॥ ४७॥

तेषां वयं रामचन्द्र भवबन्धविमुक्तये ।
आपन्नाः शरणं शश्वदितिप्राप्ताः स्म योगिनः ॥ ४८॥

ज्ञानिनां यल्लयस्थानं सन्ततं ब्रह्मदर्शनम् ।
तद्भवान् विदितो राम किमुपेक्ष्योऽस्यतः परम् ॥ ४९॥

स्वात्ममायामुपाश्रित्य मोहयन् जगतो दृशम् ।
परं ब्रह्म सुखाकारं सुखाकारेण राजसे ॥ ५०॥

इति विज्ञाय मुनयस्त्वां लिङ्गैरेव तादृशैः ।
भवन्तं शरणं प्राप्ता यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ५१॥

श्रीराम उवाच ।
किमेष व्यवसायो वः समभून्मुनिपुङ्गवाः ।
यदेतादृश्यभूद् बुद्धिः क्वापि नैतादृशी भवेत् ॥ ५२॥

व्रजन्ति यत्कर्मभिराप्तकामा
स्तथा परोपासनया च यत्तत् ।
ज्ञानेन साक्षात्क्रियते भवादृशै
रात्मस्थितं ज्योतिरनन्तबोध्यम् ॥ ५३॥

स्वानन्दसम्पत्समुपैति यस्मिन्
विश्वं समस्तं विनिमीलयन्ती ।
योगेन तद्वो हृदये प्रकाशं
ब्रह्माभिधं ज्योतिरनन्तमेकम् ॥ ५४॥

अजस्रमुन्मीलितयोगदृष्टि
प्रव्यक्तमव्यक्तपरं महस्तत् ।
उपास्यते विश्वगुरोर्विशेषाद्
जस्रमेव प्रयतैरमीभिः ॥ ५५॥

अतः परं किं नु परं प्रमृग्यते
तत्त्वम्पदौत्कण्ठ्यधियोऽत्र सङ्गताः ।
न ज्ञानतोऽन्यत्किमपीह साधनं
तद्वो लभन्ते दृशिमात्रतो जनाः ॥ ५६॥

न योगतोऽन्यः खलु कोऽपि यत्नः

स चास्ति वः शिष्यसुशिष्यशिष्यगः ।
किमन्यदादातुमुपागता वै
मदीयमागारमुदारवृत्ताः ॥ ५७॥

ब्रह्मोवाच ।
सर्वेषां मुनिमुख्यानां मतमादाय तत्क्षणे ।
जिज्ञासामनुनिर्णीय वशिष्ठः प्रत्युवाच तम् ॥ ५८॥

वशिष्ठ उवाच ।
सत्यमात्थ प्रभो राम नूनं तादृशमेव तत् ।
ब्रह्मणो दर्शनं नाम योगादिभिरवाप्यते ॥ ५९॥

ततश्चापि परं तत्त्वं वयं विविदिषामहे ।
प्राह विश्लेषवेलायां व्रजदेवीषु यद्भवान् ॥ ६०॥

देव्यो हि ता व्रजभुवस्तव रूपराशेः
सौन्दर्यसारमकरन्दभरप्रमत्ताः ।
ईषद्वियोगमपि सोढुमशक्नुवन्त्य
स्तत्त्वं तदेव परिचीय चिरेण तस्थुः ॥ ६१॥

शय्यासनादिषु कदापि निमेषमात्र
मन्तर्धिमेत्य हृदि कल्पसमं विजह्नुः ।
ता एव गोपसुदृशः कथमन्यथा त्वां
पारेपरार्द्धगुणराशिमृतेऽधितस्थुः ॥ ६२॥

एतद्धि तत्त्वदुपदिष्टसुसूक्ष्मतत्त्व
ज्ञानप्रभावजनितामलभावभाजाम् ।
तासां मनस्त्वनुमिमीमहि सर्वकाम
स्वानन्दसम्पदमृतं परिपोयमानम् ॥ ६३॥

मन्यामहे रघुकिशोर तदेव तत्त्वं
यद्विप्रयोगशमनं व्रजसुन्दरीणाम् ।
तन्नः प्रवक्तुमुचितोऽसि दयाविशेषा
देकं ततं यदखिलात्मतयागमेषु ॥ ६४॥

इत्युदीरितमाकर्ण्य मुनीनामूर्द्धरेतसाम् ।
जिज्ञासावेदिनो वाक्यं वशिष्ठस्य महामतेः ॥ ६५॥

उवाच प्रहसन् रामो वीक्ष्य तान् मुनिसत्तमान् ।
सन्ततं स्पृहयालून् वै कर्मज्ञानातिगां दशाम् ॥ ६६॥

श्रीराम उवाच ।
प्रमोदवननारीणामुपदिष्टं मया तु किम् ।
सहजप्रेमभावेन वशीचक्रुरिमा हि माम् ॥ ६७॥

उपदेष्टव्यमेतासु किंचिन्नैवोपपद्यते ।
एता हि फलसीमानं भजन्ते दशया स्वया ॥ ६८॥

पुष्टः प्रेमा जयति सुदृशां श्रीप्रमोदाटवीषु
स्वानन्दाब्धेरुदितममृतं यद्धि संस्वाद्यमानम् ।
तद्वश्योऽहं क्वचिदपि न ता मङ्क्षु विस्मर्तुमीहे
प्राणान् यद्वत्सततमुदितश्चेतसा धारयामि ॥ ६९॥

विरहं वोढुमेतासां नैव शक्तिः कदाचन ।
इत्यहं नित्यलीलास्थो रमामि स्वजनैः सह ॥ ७०॥

अयं हि दुर्लभो भावो यत्प्रेमा मत्स्वरूपगः ।
ज्ञानस्य च पराकाष्ठा ब्रह्मतत्त्वावबोधनम् ॥ ७१॥

ब्रह्मतत्त्वस्य सा सीमा यत्तदानन्दनिर्भरः ।
आनन्दनिर्भरास्यैषा सीमा यत्प्रेम तादृशम् ॥ ७२॥

प्राचीना मुनयोऽनेके ब्रह्मतत्त्वं परं ययुः ।
एके तेषां दधुः प्रेम मत्कृपादृष्टिवीक्षिताः ॥ ७३॥

सुदुर्लभतमो यस्मात्तादृशो भाव आन्तरः ।
तस्मादेवैष विरलो मदिच्छामनुरुध्य हि ॥ ७४॥

मद्गोचरश्रवणकीर्तनसेवनादौ
यावन्न जायत इहास्य मनः प्रवृत्तिः ।
प्रेम्णः फला न खलु तावदुदेति साध्वी
एकैव सर्वविषयेषु विरक्तिहेतुः ॥ ७५॥

कोऽप्येष रक्तिमगुणः समुदेत्य पूर्वं
चिद्व्योम यत्समनुरञ्जितमच्छमेव ।
प्रेमाभिधः स मम पूर्णकृपानुलभ्य
स्तं ब्रह्मतत्त्वमनुगच्छति नांशतोऽपि ॥ ७६॥

इतिवस्तत्त्वमुदितं ज्ञानसारं परामृतम् ।
उपदेशमृते लभ्यं निजाशक्त्यैकमात्रतः ॥ ७७॥

ब्रह्मोवाच ।
इत्युक्त्वा भगवान् रामो मुनीनामनुकम्पया ।
प्रकाशयामास रूपं प्रमोदवनकुञ्जगम् ॥ ७८॥

शुद्धश्यामावदातं वपुषि परिलसत्कञ्जकिञ्जल्कवस्त्रं
श्रीमत्पद्मारुणाक्षं सुविलुलदलकश्रीविराजत्कपोलम् ।
कैशोरभ्राजिवेषं मधुरिमजलधिप्रेमपीयूषवर्यै
र्दिक्प्रान्तश्रीविलासैर्मदनविटपिनं स्त्रीषु सिञ्चन्तमन्तः ॥ ७९॥

दोर्भ्यां वंशीं वहन्तं वदनसरसिजा मोदिनीं राजहंसीं
बिम्बोष्ठस्निग्धकान्त्या प्रमुदवनवधूमानसं रञ्जयन्तं
सम्मुष्णन्तं त्रिभङ्गीललितसुवपुषा लोचनानि प्रियाणाम् ।
रामं प्रेमाभिरामं ददृशुरनवधि श्रीमदानन्दमूर्तिम् ॥ ८०॥

केचिद्ददृशुरेवैनं बालवेषेण भूषितम् ।
नवनीतकरं रामं माङ्गल्याविराजितम् ॥ ८१॥

लम्बमानालकभ्राजदाननाम्बुजसुन्दरम् ।
मञ्जीरचरणाम्भोजं बिभ्रतं कटिमेखलाम् ॥ ८२॥

स्वर्णप्रत्युप्तशार्दूलनखराजितवक्षसम् ।
अव्यक्तकलया वाण्या मोदयन्तं स्वमातरम् ॥ ८३॥

केचिद् ददृशुरानन्दरूपिणं राममद्भुतम् ।
कैशोरवेषमधुरप्रसन्नमुखमञ्जुलम् ॥ ८४॥

प्रमोदवनकुञ्जान्तर्निविष्टं प्रियया सह ।
सर्वसौन्दर्यसदनं रक्षयन्तं स्वकाश्च गाः ॥ ८५॥

श्रीराजवेशमुदितं मोदयन्तं वधूजनान् ।
कदम्बकुसुमैर्युक्तां वनमालां सुविभ्रतम् ॥ ८६॥

अङ्गुलीयमणिद्योतच्छुरिताधरवंशिकम् ।
नानाकेलिपरीहासैर्गोपैर्मण्डितपार्श्वकम् ॥ ८७॥

केचिद् ददृशुरुद्भूतराजसम्पत्तिभूषितम् ।
सिंहासनसमासीनं साकेतपुरमध्यगम् ॥ ८८॥

कौस्तुभोद्भासितग्रीवं मूर्तिमद्भिर्महायुधैः ।
उपासितं महाकीर्तिं योगमुद्राधरं विभुम् ॥ ८९॥

उदारगुणपाथोधिं षडैश्वर्यविभूषितम् ।
उन्नसं कम्बुकण्ठाढ्यं महामुकुटमण्डितम् ॥ ९०॥

नृत्यद्विद्याधरीवृन्दसभामण्डपमध्यगम् ।
प्रणतानेकभूपालं प्रसादसुमुखं प्रभुम् ॥ ९१॥

दासीकृतद्विषद्वृन्द नीराजितपदद्वयम् ।
शिरोमुकुटरत्नांशुमञ्जरीभिः समन्ततः ॥ ९२॥

किङ्कुर्वाणैरनेकाब्धिद्वीपदेश्यैर्नराधिपैः ।
कृतदास्यरसावासं करुणादृष्टिवर्षिणम् ॥ ९३॥

केचिदात्मतया रामं ददृशुर्योगभावितम् ।
केचिद् ददृशुरैश्वर्यात् साकेताधिपतिं प्रभुम् ॥ ९४॥

केचिद् ददृशुरौत्कण्ठ्यात् सर्वेषां बन्धुवत्स्थितम् ।
ज्ञानमुद्राधरं धीरं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥ ९५॥

यो यथाभावसम्पन्नस्तद्वत्तेन निरीक्षितः ।
अथैनं तुष्टुवुः सर्वे योगिनः शुद्धबुद्धयः ॥ ९६॥

पुलकाञ्चितवर्ष्माणः सर्व एव मुदान्विताः ।
बद्धाञ्जलिपुटाः स्थित्वा सर्वेऽद्भुतरसाकुलाः ॥ ९७७॥

मुनयः ऊचुः ।
नमस्ते ब्रह्मरूपाय पूर्णाय च महात्मने ।
सच्चिदानन्दरूपाय निजलावण्यभास्वते ॥ ९८॥

अशेषगुणसन्दोहभूषिताय कृपालवे ।
नानाविधलसल्लीलारसरञ्जितवर्ष्मणे ॥ ९९॥

हेमसिंहासनस्थाय त्रैलोक्यमपि शासते ।
स्वशक्तिभिः समेताय पुरुषाय महात्मने ॥ १००॥

विश्वसर्गादिकेलीभिर्ब्रह्मादीनां नियोगिने ।

धौरेयाय श्रिताशेषधर्मपालनशक्तये ॥ १०१॥

परे ऊचुः ।
नमो रसिकवर्याय कुञ्जभूमिसुकेलये ।
मुक्ताहारपरीताय परिपूर्णरसात्मने ॥ १०१॥

सर्वोद्धारप्रयत्नाय निजलीलारसात्मने ।
सर्वविश्रान्तिरूपाय श्रीमद्रामाय ते नमः ॥ १०२॥

अपरे ऊचुः ।
आविर्भाव्याखिलान् जीवान् कृत्वा च विविधाः स्थितीः ।
कुर्वते विविधाः केलीः पुरुषाग्र्याय ते नमः ॥ १०३॥

अनवद्याखिलानन्दकल्याणगुणमूर्तये ।
प्रपन्नकल्पवृक्षाय नमस्ते राघवेन्दवे ॥ १०४॥

अन्ये ऊचुः ।
अनाद्यनन्तरूपाय निर्गुणाय स्वरूपतः ।
सच्चिदानन्दरूपाय नमः कैवल्यमूर्तये ॥ १०५॥

वर्जिताशेषरूपाय कल्पनारहिताय च ।
विश्वारामाय रामाय स्वात्मने ब्रह्मणे नमः ॥ १०६॥

इतरे ऊचुः ।
विश्वतः पाणिपादाय विश्वतोऽक्षिमुखात्मने ।
विश्वरूपस्वरूपाय परस्मै ते नमो नमः ॥ १०७॥

अथापि ममतावर्तमग्नोद्धारचिकीर्षया ।
अङ्गीकृतावताराय तारकब्रह्मणे नमः ॥ १०८॥

ब्रह्मोवाच ।
इत्येवमेष निभृतं मुनिभिः समस्तै
रभ्यर्चितः प्रणतपालनपादपद्मः ।
सद्यः प्रसादसुमुखो भगवानशेषान्
योगीश्वरान् समभिपूज्य शनैरुवाच ॥ १०९॥

श्रीराम उवाच ।
यद्वस्तपः परिणतं सुचिरेण धीरा
स्तेनेदृशी समभवन्मतिरात्मनीना ।

ज्ञातो यया खलु भवद्भिरहं विशेषान्
मायां वितत्य च निजावरिकां स्थितोऽपि ॥ ११०॥

जातोऽधुना सुचिरचीर्णतपोविपाको
युष्माकमुत्तमदृशां मम भावभाजाम् ।
मन्नित्यकेलिविषयां समवाप्य दृष्टिं
यूयं रमध्वमतुलप्रमुदाभ्युपेताः ॥ ९११॥

येषां सर्वतपः सिद्धिप्रत्यूहहरणक्षमः ।
अहं स्थिततमश्चित्ते तेषां चिन्ता न कापि हि ॥ ११२॥

धन्याःस्थ यूयं समभावमेन
मवाप्य नित्यं तपसि प्रतिष्ठाः ।
पूर्णं फलं वः समजायतोच्चै
रतः परं तिष्ठत मत्स्वरूपे ॥ ११३॥

ज्ञानं परं ब्रह्मनिदर्शनं य
त्प्रपञ्चनिष्ठामतिवर्तमानम् ।
तस्यापि पूर्णं फलमेतदेव
मपिस्थितिर्यद्भवतां प्रयाता ॥ ११४॥

ब्रह्मभावमतिक्रम्य मद्भावं समुपाश्रिताः ।
विचरन्तु भवन्तो वै परानन्दपदं गताः ॥ ११५॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे षड्गुणोपाख्याने
ज्ञानव्याख्यानं नाम षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६॥

वैराग्यव्याख्यानम्

ब्रह्मोवाच ।
एष ज्ञानगुणः प्रोक्तो भगं यत्परमात्मनः ।
अथ वक्ष्यामि वैराग्यं शृणुष्वावहितो द्विज ॥ १॥

एकमेव हि वैराग्यं श्रीरामस्य गुणात्मकम् ।
ज्ञानिनां योगिनां चैव वृत्तिभिर्बहुधा ततम् ॥ २॥

आत्मारामस्य रामस्य स्वानन्दैककलाजुषः ।

ब्रह्मानन्दावधिः सर्वोऽप्यानन्दो नोपरोधकः ॥ ३॥

भुञ्जन्ते योगिनः सर्वे रामानन्दमनेकधा ।
रामस्वात्मानन्दभोगेऽप्युदासीनवदास्थितः ॥ ४॥

आब्रह्मभुवनाद्यावान् भोग आनन्दगोचरः ।
सोऽस्य तुच्छवदाभाति पूर्णस्वानन्दरूपिणः ॥ ५॥

एतावद्योगिनोऽप्यस्ति ज्ञानिनश्च विरक्तता ।
श्रीरामे तु विशेषो यत् स्वानन्देऽपिविरक्तिमान् ॥ ६॥

यथावह्नेर्न सन्तापः सन्तापैकस्वभाविनः ।
जलस्य न यथा शैत्यं शैत्यमात्रस्वभाविनः ॥ ७॥

तथानन्दस्वरूपस्य रामस्य परमात्मनः ।
नानन्दो येन रक्तिः स्यात् क्वाप्यस्य परमेशितुः ॥ ८॥

ईशितव्यैर्यथा जीवै रमते रामचन्द्रमाः ।
तथा न तेषु संरक्ति राप्तकामस्य दृश्यते ॥ ९॥

परब्रह्मस्वरूपस्य पूर्णानन्दपयोनिधेः ।
इयमेवास्य सततं ह्याप्तकामस्य कामना ॥ १०॥

अथास्य बहुधा वक्ष्ये वैराग्यं नाम सद्गुणम् ।
यच्छ्रुत्वा योगिनोऽप्याशु विरक्तं जायते मनः ॥ ११॥

ऋषिभिर्बहुधाप्रोक्तं वाल्मीकिप्रमुखैश्च यत् ।
वैराग्यं रामचन्द्रस्य तत् ते वक्ष्यामि भूरिशः ॥ १२॥

ब्रह्मानन्दमतिक्रम्य प्रेमानन्दवती प्रिया ।
सा प्रिया कौशिकी नित्यं तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ १३॥

सुधासुमधुरैर्नित्यं मनःसन्तापहारिभिः ।
आलापैर्या वशीचक्रे तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ १४॥

खञ्जरीटकुरङ्गालिचकोरमदहारिभिः ।
वश्यकृद्रक्तरङ्गैर्या ताम्मुञ्चन्नैव बाधितः ॥ १५॥

राकानिशाकरोद्योतपराभवसमूर्जितैः ।
राजितैर्मन्दहासैर्या तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ १६॥

अलकावलिसंवीतैर्मधुरस्मितराजितैः ।
मुखचन्द्रांशुभिर्भाति तां मुञ्चन्नैव बाधितः ॥ १७॥

भृकुटीकुटिलोभिश्चञ्चलापाङ्गवीक्षितैः ।
अनन्यप्रेमपात्रं या तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ १८॥

विम्बीफलारुणद्योतैर्विद्रुमाभैर्मनोहरैः ।
याधरांशुभिरुद्भाति तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ १९॥

त्रैलोक्यजयिनो नित्यं पञ्चेषोर्जयहेतवे ।
यस्याः कम्बुसमः कण्ठस्तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ २०॥

यस्याः सिन्दूरपूरेण भूषितो मौक्तिकाचितः ।
नित्यमुद्भाति सीमन्तस्तां मुञ्चन्नैव बाधितः ॥ २१॥

यस्याः सोमन्तरत्नेन निर्जितो मङ्गलग्रहः ।
करैररुणयत्याशास्तां मुञ्चन्नैव बाधितः ॥ २२॥

पीयूषमधुराम्भोदमसृणः काममोदनः ।
यस्याः प्रोद्भाति धम्मिलस्तां मुञ्चन्नैव बाधितः ॥ २३॥

यस्याः वेणी समुद्भाति शृङ्गाररसराजिवत् ।
रक्तसूत्रेण ग्रथिता तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ २४॥

आदर्श इव कामस्य समुद्भासितदीधितिः ।
मुखचन्द्रस्तुतो यस्यास्तां मुञ्चन्नैव बाधितः ॥ २५॥

यस्याः सुधासरोद्भूतमृणालसदृशौ भुजौ ।
राजेते हस्तपद्माभ्यां तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ २६॥

यस्याः करौ पारिजातलुलत्पल्लवशोभितौ ।
नैवापगच्छतश्चित्तात् तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ २७॥

यस्याः कनककुम्भाभ्यां कुचाभ्यामुरसः प्रभा ।
चेतोऽवसायितुं शक्ता तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ २८॥

यस्याः सुसूक्ष्ममुदरं रोमराजिविराजितम् ।
समुद्भातितरां चित्ते तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ २९॥

यस्याः परमगम्भीरं पीयूषसरसोपमम् ।
नाभिस्थलं समुद्भाति तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ३०॥

यस्यास्त्रिवलिशोभाभिः सुधास्रोतांसि सन्ततम् ।
निर्मीयन्ते विचित्राणि तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ३१॥

यस्याः काञ्चीसनाथाभ्यां नितम्बाभ्यां सुशोभितम् ।
मध्यस्थलं समुद्भाति तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ३२॥

कदलीकाण्डसदृशे जितशुण्डासमुच्छ्रये ।
भ्राजेते जघने यस्यास्तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ३३॥

ताम्बूलसम्पुटाकारं यस्याः जानु मनोभुवः ।
नित्यं मादयते चित्तं तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ३४॥

सुजातपद्मपत्रस्थरक्तिमश्रीहरौ पदौ ।
यस्याः नित्यं सुशोभेते तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ३५॥

यस्या गतिः सुमधुरा मरालकुलगञ्जिनी ।
मनो वशयितुं शक्ता तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ३६॥

यस्या विग्रहलावण्यं रतिरम्भादिनिर्जयि ।
चमत्करोति हृदयं तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ३७॥

भ्रमयन्ती करे पद्मं मन्दमन्दं च गच्छति ।
विलासवाटिका मध्ये तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ३८॥

रक्तवस्त्रपरीधाना प्रवाललतिकेव या ।
अकालसन्ध्यां कुरुते तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ३९॥

प्रमोदविपिने क्रीडामध्ये कौतुककारिणी ।
अग्रणीः सर्वयूथेषु तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ४०॥

तडिल्लतेव शुशुभे युवतीगणमध्यगा ।
या प्रमोदारण्यवीथ्यां तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ४१॥

यस्याः कामविलासेन सहजानन्दिनी स्वयम् ।
अमर्षं कुरुते चित्तं तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ४२॥

कदाचिद् या स्वयङ्कृत्वा मण्डितां स्ववपुर्लताम् ।
मानं जहार कृष्णायास्तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ४३॥

अहो अत्यद्भुतं यस्यां सौभाग्यं सुविशेषतः ।

स्वयं संवर्धितमभूत् तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ४४॥

अशेषललनामौलीभूता गुणवती तु या ।
आनन्दमातनोद् भूरि तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ४५॥

नित्यं रासविलासादौ विस्फुरन्ती सदैव या ।
ततान मुदमत्यर्थं तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ४६॥

जनकस्य गृहे या च सखीनामग्रणीः स्वयम् ।
मनोनुगा श्रीजानक्यास्तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ४७॥

एकान्ते च समासाद्य प्रियमानन्दरूपिणम् ।
चकार सहजाकार्यं तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ४८॥

ज्ञात्वापि सहजा यस्याः कौटिल्यं दूत्यमेवच ।
मुखदाक्षिण्यसंरुद्धा न किञ्चिद् वदति स्वयम् ॥ ४९॥

तेनैव रमते साधु धूर्ता प्रियमनोरमा ।
एकान्ते च समासाद्य तां मुञ्चन् नैव बाधितः ॥ ५०॥

भुशुण्ड उवाच ।
कदा खलु मुमोचासौ कौशिकीं दुस्त्यजामपि ।
एतन्मम विशेषेण विरञ्चे विस्तराद्वद ॥ ५१॥

श्रीरामचन्द्रचरितं भरितं गुणौघैः
पीयूषमेव मम कर्णपुटद्वयस्य ।
त्वद्वक्त्रचन्द्रगलितं पिबतां सुराणां
नो तृप्तिरुद्भवति तद्वद पद्मयोने ॥ ५२॥

ब्रह्मोवाच ।
इदमाख्यानमतुलं भुशुण्ड श्रूयतां त्वया ।
रहस्यं रामचन्द्रस्य देवस्य सुमहात्मनः ॥ ५३॥

यदा गर्भमभूद्देव्याः सीतायाः श्रीशसङ्गतः ।
तदास्वयमुवाचैनां क्रीडाकारणमानुषः ॥ ५४॥

श्रीराम उवाच ।
कश्चित् तवाभिलाषोऽस्ति जनकेन्द्रस्य नन्दिनि ।
तमहं पूरयिष्यामि मय्याज्ञापय भामिनि ॥ ५५॥

इत्युक्ता प्रभुणा देवी जानकी चारुलोचना ।
उवाच मधुरं वाक्यमीषत्स्मितमनोहरा ॥ ५६॥

न किञ्चिद् दुर्लभं नाथ त्रैलोक्यस्थेषु वस्तुषु ।
यद्यदिच्छामि मनसा तत् सर्वं संस्थितं पुरः ॥ ५७॥

एकस्तु मेऽभिलाषोऽस्ति हृदये बलवत्तरः ।
अरण्ययात्रासमये मिलिता या मुनिस्त्रियः ॥ ५८॥

मुनीनां कन्यकाश्चैव तापस्यो वनवासिनीः ।
तासां वस्त्राणि भूषाश्च भोगांश्च विविधान् विभो ॥ ५९॥

दातुं मया प्रतिज्ञातास्तासामाश्रमवेश्मसु ।
मण्डनानि विचित्राणि करिष्यामीतिनिश्चितम् ॥ ६०॥

तासां कुमारिकाणां च कुमाराणां च योगिनाम् ।
अहमुद्वाहकार्येषु सम्पदं कर्तुमुत्सुका ॥ ६१॥

दरिद्रा वनवासिन्यस्तापस्यो मुक्तभोगकाः ।
तासां भोगं प्रदास्यामि भुक्तिभूषाम्बरादिभिः ॥ ६२॥

इतिसङ्कल्पितं चित्ते पूर्वमेव मया प्रभो ।
तं पूरयाभिलाषं में गर्भवत्या विशेषतः ॥ ६३॥

एवं नीत्वा कानिचिद्वासराणि
तासां रम्येष्वाश्रमेषूपगत्य ।
आशीः पूजां तापसीनां गृहीत्वा
भूयो यास्यामीश ते राजधानीम् ॥ ६४॥

इति श्रुत्वा प्रियावाक्यं रामो विरहकातरः ।
कष्टेन तामादिदेश तथेति रहसि स्थितः ॥ ६५॥

ततः परेद्युः प्रभुणा प्रियायाः
कर्तुं पूर्णं तं नियताभिलाषम् ।
उक्तो भ्राता लक्ष्मणः प्रेषणाय
पुण्यस्थानेष्वाश्रमेषु प्रियायाः ॥ ६६॥

श्रीराम उवाच ।
गच्छ लक्ष्मण पारे त्वं सरय्वाः पुण्यवत्सु वै ।

तापसीनामाश्रमेषु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ ६७॥

तापसानां पूजनाय गच्छत्येषा तु भामिनी ।
अस्याः सङ्कल्पितं चित्ते पूरणीयं विशेषतः ॥ ६८॥

नीयन्तां वस्त्रभूषान्नसम्भाराः शकटस्थिताः ।
अन्ये च विविधा भोगाः कर्पूरघुसृणादयः ॥ ६९॥

भूरिचन्दनसम्भाराः स्थाप्यन्तां शकटादिषु ।
जनकेन्द्रसुता देवी यदाज्ञायपति स्वयम् ॥ ७०॥

तत्सर्वं भ्रियतां भूरि तापसीनां सुखावहम् ।
ताः सर्वाः शश्वदामन्त्र्य देवी पूजयतु स्वयम् ॥ ७१॥

तासामाश्रमदेशेषु यात्वेषा पूजनोत्सुका ।
दम्पतींस्तान् समापूज्य भवत्वाप्तमनोरथा ॥ ७२॥

इत्याज्ञा विद्यते भ्रातर्जानक्यास्तत्तथास्तुवै ।
भवानिदं साधयतु प्रजावत्या मनोरथम् ॥ ७३॥

एषा हि वनवासान्तस्तापसीस्तपसिस्थिताः ।
तत्कन्यकाः कुमारीश्च नित्यं भोगविवर्जिताः ॥ ७४॥

वीक्ष्य जाता सकरुणा तेन सङ्कल्पितं हृदि ।
एताः सम्पूजयिष्यामि प्राप्तराज्ये प्रभावहम् ॥ ७५॥

ततस्तु त्वरितं कार्यं चिन्ताभिलषितं व्रतम् ।
गर्भवत्या मनः कामः पूरणीयो विशेषतः ॥ ७६॥

अन्यथा तु कृते भ्रातर्भाविनी सन्ततिः स्त्रियाः ।
यावज्जन्माभिलाषेण ग्रस्ता स्यान्नात्र संशयः ॥ ७७॥

तत्रैनां खलु संस्थाप्य दासदासीसखीजनैः ।
तूर्णमागम्यतां भ्रातर्मत्पार्श्वे प्रीतिपूर्वकम् ॥ ७८॥

ब्रह्मोवाच ।
इति भ्रातुर्निदेशेन लक्ष्मणो विहिताञ्जलिः ।
मूद्ध्नां तदाज्ञामादाय तस्थौ गन्तुं तदाश्रमान् ॥ ७९॥

तदैव त्वरितं वीरो लक्ष्मणः प्राणवत्प्रभोः ।
सम्पाद्याखिलसामग्रीः शकटैर्भारवाहकैः ॥ ८०॥

अक्षय्यपटभूषान्ननानाभोगरसादिभिः ।
सम्भृत्य शकटांस्तूर्णं नानोपायनराशिभिः ॥ ८१॥

गृहीत्वा भ्रातृजायां तां मणिकाञ्चनमण्डिते ।
स्थितां महारथे देवीमनयत् तापसीगृहान् ॥ ८२॥

सरय्वाः अपरे पारे उटजाश्रममण्डले ।
संस्थाप्य मुनिपत्नीनां पार्श्वे जनकनन्दिनीम् ॥ ८३॥

उवाच लक्ष्मणो भूयः सिद्धकामां प्रजावतीम् ।
लक्ष्मण उवाच ।
अत्र त्वं तापसीनां वै कुरु पूजां दिने दिने ॥ ८४॥

ययाभिलषितैरर्थैः पटभूषासनादिभिः ।
भोगैश्च विविधै रत्नैरक्षय्यैर्भूरिसम्भृतैः ॥ ८५॥

तव सङ्कल्पसिद्ध्यर्थं प्रभुणा प्रतिपादितैः ।
अलभ्यैरपि सामर्थ्यात् सञ्चितैर्भूरिवस्तुभिः ॥ ८६॥

अनुज्ञां देहि मे देवि गच्छाम्यार्यस्य सन्निधौ ।
कृतकार्यां पुनस्त्वां हि नेष्यामि नगरीं प्रति ॥ ८७॥

ब्रह्मोवाच ।
ततश्चाज्ञापितो देव्या जानक्या लक्ष्मणः स्वयम् ।
नत्वा तस्याः पदाम्भोजे ह्यभिवाद्य मुनीश्वरान् ॥ ८८॥

तापसीश्च प्रणम्यासौ ताभ्यो देवीं प्रदर्श्य च ।
रथेन तूर्णवेगेन आजगाम पुरीं प्रति ॥ ८९॥

सा तत्र पुण्येषु तपोवनानां रम्येषु चैवाश्रममण्डलेषु ।
सुच्छाय पुण्यद्रुमशोभितेषु कुरङ्गपोतैः परिशीलितेषु ॥ ९०॥

अनेकशाखामृगसेवितेषु कूजद्विहङ्गव्रजनादितेषु ।
सुशीतलैः सारवतोयसङ्गान्मन्दानिलैः सन्ततसेवितेषु ॥ ९२॥

स्वाध्यायमुच्चैः पठतां मुनीनां घोषेण रात्रिन्दिवमावृतेषु ।
नादेन शश्वच्छुकसारिकानां वेदाक्षरोल्लापव्रतान्वितेषु ॥ ९२॥

निरन्तरं वर्तितदीर्घसंस्थै

र्महामखैः सत्रगणैश्च मुख्यैः ।
सौम्यैस्त्रिकर्माकुलऋत्विगादि
र्गणैः कृतः स्वस्वगतक्रियेषु ॥ ९३॥

सा री समुच्चारितये यजामहे (?)
श्रौषट्वषट्वौषडादिस्वरेषु ।
महेन्द्रमामन्त्रयतां मुनीनां
सुब्रह्मण्यं स्वरितोच्चैः स्वरेषु ॥ ९४॥

स्वच्छस्फुरत्पुष्करिणीजलान्तः
समुल्लसत्पद्मसमूहसौरभैः ।
सुगन्धिताशेषसरित्तटेषु
हुताज्यगन्धैश्च समन्ततो वै ॥ ९५॥

मनोहरैः फलितैः पुष्पवद्भिः
सपल्लवच्छाययतैरनोकहैः ।
मुनीन्द्रकन्याकरसिक्तबाहैः
समन्ततो वीतपयन्तकेषु ॥ ९६॥

इतस्ततो वीक्ष्यमाणा सखीभिः
साकं सुरुच्या परितः पर्यटन्ती ।
राजेन्द्रपुत्री हृदये प्रसन्ना
बभूव भूयः समवाप तुष्टिम् ॥ ९७॥

सा सङ्गता तापसीभिः समन्तात्
सम्मानिता संस्तुता पूजिता च ।
श्रीरामपत्नी मुमुदे विशेषात्
कृतातिथ्या तद्दिने ताभिरेव ॥ ९८॥

ऊचुश्चैनां मुनिदाराः समन्ता
दातिथ्यान्ते स्वागतादीन् विधाय ।
भक्त्या नतां राजराजेन्द्रपत्नीं
सत्कृत्य चात्यन्तमनोज्ञया गिरा ॥ ९९॥

मुनिदारा ऊचुः ।
अहो अतीव धन्यासि जनकेन्द्रस्य नन्दिनि ।
अत्युदारचरित्रासि विश्वतः पावनैर्गुणैः ॥ १००॥

तवैव पातिव्रत्येन सुभगाः सकला वयम् ।
मण्डितं भुवनं सर्वं स्त्रीकुलं च विशेषतः ॥ १०१॥

चिरं जीवतु ते स्वामी शश्वद्दशरथात्मजः ।
तव सौभाग्यपुण्येन विश्वभूषणकारिणा ॥ १०२॥

अवाप्तुहि परां लक्ष्मीं त्वं च लक्ष्मी रघोः कुले ।
रघोर्निमेश्च वंशस्य भूषारूपासि जानकि ॥ १०३॥

अतिसम्यक् कृतं देवि भवत्या भव्यरूपया ।
आश्रमान् समुपेयुष्या वय सर्वाः कृतार्थिताः ॥ १०४॥

कस्य न स्पृहणीयासि वृत्तेन च गुणेन च ।
सफले नयने तस्या या त्वां देवि विलोकयेत् ॥ १०५॥

अहो अत्यद्भुततमं शीलं ते वरवर्णिनि ।
पतिव्रतानां सर्वासां शोलनीयमिदं सदा ॥ १०६॥

पत्या साकं यदा दृष्टा पुरा वननिषेवणे ।
तदावधि महोत्कण्ठा वर्द्धतेऽस्माकमुत्तमे ॥ १०७॥

चिराद् दृष्टासि भाग्येन देवि त्वं नो विलोचनैः ।
अद्य नः सफलं जन्म त्वत्समागममोदतः ॥ १०८॥

तापस्योऽपि वयं नाम त्वया देवि वशीकृताः ।
निःस्पृहा सकले लोके त्वामेकां स्पृहयामहे ॥ १०९॥

तव पुण्यकथाश्चित्रा विश्वतः पावयन्ति नः ।
तापसीरपि चात्यर्थं तव पत्युर्महात्मनः ॥ ११०॥

युवयोः पुण्यवृत्तेन वेदगीतेन जानकि ।
पूतं पावयितव्यं च त्रैलोक्यमपि चाखिलम् ॥ १११॥

यथा पुनाति त्रैलोक्ये विष्णुपादोद्भवा सरित् ।
सदैव युवयोः पुण्यलोकामृततरङ्गिणी ॥ ११२॥

निगूढं चरितं देवि भवत्या विश्वपावनम् ।
यस्य कर्णपथं नैति तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ ११३॥

दिष्ट्या हतः स पापोऽद्य तव पत्या महात्मना ।

जगद्विद्रावणकरो रावणस्तपसोर्जितः ॥ ११४॥

तव शीलेन वृत्तेन हतः स हि खलाग्रणीः ।
जगद्दुरितरूपात्मा रावणः सकुटुम्बकः ॥ ११५॥

अद्य देवि प्रजाः सर्वा मोदन्ते सुकृतैस्तव ।
विदधत्याशिषः पूर्णास्ताभिस्त्वं सुखिनी भव ॥ ११६॥

सुराङ्गनाभिस्त्रिदशापगाया
स्तीरेषु कल्पद्रुमसंवृतेषु ।
पुण्यानि रुच्याणि गिरां फलानि
गीयन्त उच्चैर्ननु ते यशांसि ॥ ११७॥

पुण्येषु तीर्थेषु च तापसानां
शुभाश्रमेषु त्वरितस्वरेण ।
गायन्त्य उच्चैर्मुनिकन्यकास्त्वां
तुष्यन्ति कीर्तिव्रजशुद्धमूर्तिम् ॥ ११८॥

अत्युद्धारगुणा लक्ष्मीर्यथा वैकुण्ठवासिनी ।
तथात्वमनवद्याङ्गि साकेतपुरवासिनी ॥ ११९॥

अथात्र नः सुपुण्येष्वाश्रमेषु विनोदिनी ।
यावद्गर्भप्रसवनं चिरं तिष्ठ पतिव्रते ॥ १२०॥

गर्भिणीनां खलु मनो वनश्रीदर्शनोत्सुकम् ।
इह स्थित्वा प्रजायेथाः सन्ततिं वीर्यवत्तराम् ॥ १२१॥

वीरसूर्भव भाग्येन रघुवंशदिवामणेः ।
तया त्वं प्रजया देवि नृपं सन्तोषय ध्रुवम् ॥ १२२॥

यथा दशरथो राजा रामाद्यैः पुत्रवत्तमः ।
तया श्रीरामचन्द्रोऽपि भूयाद्वै पुत्रवत्तमः ॥ १२३॥

रघोः कुलस्वभावोऽयं वर्णितो विदुषां गणैः ।
लुम्पन्ति कीर्तिं पूर्वेषां जाता जाता गुणोत्तराः ॥ १२४॥

इति ताभिस्तुता देवी वचनैः सत्यसुन्दरैः ।
प्रत्युवाच विशालाक्षी स्मयमानमुखाम्बुजा ॥ १२५॥

श्रीजानक्युवाच ।

इयं हि भवतीनां वै तपसः सिद्धिरद्भुता ।
यन्नः शुभफलोदर्कं सर्वलोकविलक्षणः ॥ १२६॥

अस्माकमेतदेवोच्चैर्धनं राज्यपदस्पृशाम् ।
भवतीनां तापसीनां यत्तपः समुपार्जितम् ॥ १२७॥

वयं गार्हस्थ्यचिन्ताभिः सन्ततं क्लिष्टमानसाः ।
तत्रापि भवतीनां वै दर्शनं सुकृतं परम् ॥ १२८॥

एतच्च परमं पुण्यं भवतीभिर्निरूपितम् ।
स्वाश्रितानां यदस्माकमुत्कर्षोऽस्ति स एव वः ॥ १२९॥

वृथा जनुर्याति गृहस्थितानां
गार्हस्थ्यचिन्तापरिशीलनेन ।
तत्रापि यस्मिन् भवतीषु सङ्गः
स एव काल सुकृतेन पूर्णः ॥ १३०॥

क्व न सदा गृह्यकृत्याकुलानां
युष्माभिः स्यात्तापसीभिः प्रसङ्गः ।
तपोनुरागेण तृणीकृतोच्चै
र्महेन्द्रलक्ष्मीः सुखसम्पदाभिः ॥ १३१॥

इति विज्ञाय तापस्यो युष्माकं दर्शनं मया ।
प्रार्थितं स्वामिने गत्वा पुण्यमाश्रममण्डलीम् ॥ १३२॥

एतद् दुर्लभमस्माकं भवतीनां विलोकनम् ।
सर्वसार्थसमेतानां साक्षादिव तपः श्रियाम् ॥ १३३॥

भाग्येन दर्शनं याता भवत्यः पुण्यमूर्तयः ।
द्रष्टुं योग्याः क्व नोऽस्माकं साक्षादिव तपः श्रियः ॥ १३४॥

इति ताः परितः स्तुत्वा मुनीनां धर्मचारिणीः ।
जानकी तोषयामास व्यक्तं सूनृतया गिरा ॥ १३५॥

अन्योन्यं ताभिरालप्य राघवेन्द्रकुलेन्दिरा ।
पूजयामासविधिवदुपचारैरुदाहृतैः ॥ १३६॥

आसनैर्भूषणैवस्त्रैर्मणिकाञ्चनराजिभिः ।
महार्हाभिश्च मालाभिर्हारावलिभिरुच्चकैः ॥ १३७॥

स्वयं च परिधानार्हैः सुगन्धाम्बरभूषणैः ।
देश्यैः सुजातिसम्पन्नैरानीतैः पत्युराज्ञया ॥ १३८॥

तासामाश्रमसद्मानि छादितानि समन्ततः ।
वासोभिः कान्तिसम्पन्नैः काञ्चनोद्योतशालिभिः ॥ १३९॥

तोरणानि निबद्धानि द्वारेष्वाश्रमसद्मनाम् ।
मणिकाञ्चनमालाभिरुद्भतामलकान्तिभिः ॥ १४०॥

उटजेषु मुनीन्द्राणां रोपिता विपुलध्वजाः ।
फलिता इव रत्नौघैः पर्णशालाः समन्ततः ॥ १४१॥

वलिभिर्धूपदीपैश्च रत्नकुम्भैः फलान्वितैः ।
पूर्णैर्विशुद्धतोयेन शातकौम्भाम्बरावृतैः ॥ १४२॥

पञ्चरत्नाभ्युपेतैश्च सकाञ्चनशरावकैः ।
कदलीस्तम्भरोपैश्च लसत्पल्लववल्लिभिः ॥ १४३॥

रचितैः पर्णशालायां द्वारेषु विपुलाः श्रियः ।
अमरावती भोगवती वासीदाश्रममण्डली ॥ १४४॥

सर्वतः कान्तिसम्पन्ना सर्वतो भोग संयुता ।
राघवेन्द्रपुरश्रीश्च तत्राविरभवत्तदा ॥ १४५॥

भोजिता परमान्नेन मुनयो मुनिकन्यकाः ।
मुनीनां धर्मपत्न्यश्च तथा तेषां कुमारकाः ॥ १४६॥

तथान्तेवासिनस्तेषां पटभूषणसत्कृताः ।
भोजिता विविधै रत्नैः स्वादुसन्तुष्टिकारकैः ॥ १४७॥

उटजावलिमार्गेषु घुसृणैश्चन्दनैस्तथा ।
कर्पूरैरप्यगुरुभिस्तथा मृगमदादिभिः ॥ १४८॥

द्रवीकृतैरभूत् सेको मूलेष्वाश्रमशाखिनाम् ।
इतस्ततः सौरभौघैर्व्यापिताः सकला दिशः ॥ १४९॥

मृगाः शाखामृगाश्चैव येऽन्येऽत्राश्रमवासिनः ।
शुकसारीप्रभृतयस्तथैवोच्चावचां खगाः ॥ १५०॥

भोजिता विविधैरन्नैः पशवः पक्षिणतस्था ।
धेनवश्च विशेषेण मुनीनां होमसाधनाः ॥ १५१॥

अलङ्कृताः शुभैर्वस्त्रैर्भूषणैर्मणिकाञ्चनैः ।
भोजिता विपुलैरन्नैः सवत्सा विपुलौधसः ॥ १५२॥

वत्साश्च वत्सतर्यश्च वृषाश्च शुभदर्शनाः ।
पूजिता गन्धमाल्याद्यैः पटकाञ्चनभूषणैः ॥ १५३॥

भोजिताश्च विशेषेण मिष्टान्नयवसादिभिः ।
शृङ्गाण्यलङ्कृतान्युच्चैः पुष्पमालाकदम्बकैः ॥ १५४॥

इत्थं प्रतिदिनं तत्र तासामाश्रममण्डले ।
पूजां विदधती देवी न्यवसज्जनकात्मजा ॥ १५५॥

धर्मार्जनपरा देवी तापसीनां तपोवने ।
सानुरागमना जाता त्यक्तग्रामजनस्थितिः ॥ १५६॥

तासां पुत्रेषु पुत्रीषु स्निग्धचित्ता हरेर्वधूः ।
चलितुं नाशकत् तस्मात् स्थानाद्राजेन्द्रकन्यका ॥ १५७॥

तपस्विनां सम्पठतां स्वाध्यायं श्रुतिसुन्दरम् ।
कुर्वतां ब्रह्मकर्माणि यजतां प्रतिवासरम् ॥ १५८॥

अनवद्यां स्थितिं वीक्ष्य प्रसन्नाजानकी वने ।
स्वच्छतोयेषु पुण्येषु तीर्थेषु च तपस्विनाम् ॥ १५९॥

स्नान्ती प्रतिदिनं देवी पूजयन्ती च तापसीः ।
बहूनि वासराण्यत्र निवसन्ती निनाय सा ॥ १६०॥

कुटुम्बवत्तापसीनां मण्डलेषु निवासिनी ।
तासां हृदयरागस्य पात्रमत्र बभूव सा ॥ १६१॥

प्रियस्य विरहेऽप्येषा तपस्विवनवासतः ।
अनुद्विग्नमना देवी चिरमाप सुनिर्वृतिम् ॥ १६२॥

रामोऽप्यस्या मनोवृत्तिमाश्रमेषु तपस्विनाम् ।
सुप्रसन्नतमां वीक्ष्य प्रेषयामास नानुजम् ॥ १६३॥

कानिचिद्दिवसान्युच्चैस्तत्रैव वसतु प्रिया ।
इति न प्रेषयामास नेतुं लक्ष्मणमीश्वरः ॥ १६४॥

कदाचिदनवद्याङ्गी तिष्ठन्ती सा तपोवने ।

कस्याश्चिदपि तापस्या मुखाच्छुश्राव जल्पितम् ॥ १६५॥

अहो राघववर्येण रामचन्द्रेण जानकि ।
ननु त्वं सम्परित्यक्ता यतो नाकारयत्यसौ ॥ १६६॥

एवं हि श्रूयते शब्दो नित्यं साकेतवासिनाम् ।
रावणस्य गृहे वासात् त्यक्ता रामेण जानकी ॥ १६७॥

सभास्थितेन प्रभुणा पृष्टः कोऽपि विदूषकः ।
इत्युवाच प्रभुं धृष्टो जनतामुखजल्पितम् ॥ १६८॥

असाधु साधु वा लोकः किं नो वदति संसृतौ ।
इतिपृष्टो मुहुर्देवं प्रत्युवाच विदूषकः ॥ १६९॥

सर्वं खलु भवद्वृत्तं लोकः साध्विति जल्पति ।
एकमेव चरित्रं ते मन्यतेऽनुचितं जनः ॥ १७०॥

अतः परं जगत्यस्मिन् दुष्टामपि निजां स्त्रियम् ।
नकोऽपि त्यक्ष्यति जनो रामं कृत्वा निदर्शनम् ॥ १७१॥

परपुरुषकरेण स्पृष्टगात्रा निजांसं
मदनशरवशेनारोप्य नीता निकेतम् ।
अपिबहुदिवसौघं तत्र सा जातवासा
जनकनृपतिपुत्री स्वामिना सङ्गृहीता ॥ १७२॥

इतिस्त्रीणामसाध्वीनां भविष्यत्यवलम्बनम् ।
भर्त्रा चेत्त्यज्यते तर्हि वदेद्रामं निदर्शनम् ॥ १७३॥

उपस्थितोऽयं जगति महान् धर्मस्य विप्लवः ।
स्त्रीणां स्वातन्त्र्यकरणे मूलमन्त्र इवोद्गतः ॥ १७४॥

इति जल्पति लोकोऽयं द्वारि द्वारि गृहे गृहे ।
साकूतं सोपहासं च तेन क्लिश्यन्ति साधवः ॥ १७५॥

इत्थं जजल्प रामेण मुहुः पृष्ठो विदूषकः ।
तच्छ्रुत्वा रघुवीरस्य प्रियात्यागोन्मुखं मनः ॥ १७६॥

इतितस्याः समाकर्ण्य वाक्यं जनकनन्दिनी ।
निश्चिकाय स्वमानेतुमनागमनकारणम् ॥ १७७॥

अतिसन्तप्तहृदया देवी प्रियचरित्रके ।

जाता व्याकुलचित्ता सा रुदन्ती करुणायुतम् ॥ १७८॥

अहो किमेतत् प्रभुणा निरागसि कृतं मयि ।
स्वप्नेऽपि नानुपश्यामि व्यभिचारमहं क्वचित् ॥ १७९॥

अप्युक्तं वीतिहोत्रेण साक्षाद्भगवता स्वयम् ।
सर्वैरपि सुरैस्तद्वद् गिरा च व्योमसंस्थया ॥ १८०॥

तथा समस्तैर्मुनिभिस्तदा शपथपूर्वकम् ।
अहं च भगवत्यग्नौ साक्षाद्वैश्वानरेऽर्चिषि ॥ १८१॥

शोधयित्वा स्वमात्मानं निर्गता वीतकल्मषा ।
सर्वं विस्मृतवानेष प्रभुरद्य रघूत्तमः ॥ १८२॥

अहो असह्यं हृदयस्य जातं
प्रियस्य वृत्तं किमिदं ह्यकस्मात् ।
येनाहमद्धा मदसून् विहाय
प्रवेष्टुमर्हा ननु पावकान्तः ॥ १८३॥

किं नु कुर्वे गर्भवती प्रविशेयं शुचौ कथम् ।
कथं वा जीवितं तावद्धारयिष्याम्यहं खलु ॥ १८४॥

स सर्वं कर्तुमर्होऽस्ति देवः श्रीरघुनन्दनः ।
नाहं किमपि वै कर्तुं शक्ता दुर्दैववश्यगा ॥ १८५॥

स तादृक्प्रणयस्तस्य तानि वृत्तानि ते गुणाः ।
सर्वमेकपदे जातं मयि दुर्दैवमीदृशम् ॥ १८६॥

अथवा पुरुषा नाम स्वभावेनैव निष्ठुराः ।
भवन्तीति स्फुटं मन्ये जानकी विधिना हता ॥ १८७॥

इत्यादि विलपन्त्येषा तत्क्षणाज्जातदुर्गतिः ।
वाल्मीकिना समाश्वस्ता रुदती साश्रुलोचना ॥ १८८॥

वाल्मीकिरुवाच ।
मा रोदीः करुणं वत्से जनकेन्द्रस्य नन्दिनि ।
प्रभुरेष स्वयं रामो वृत्तं जानाति तावकम् ॥ १८९॥

न विजानाति लोकोऽयं दुर्दान्तो दैववञ्चितः ।
रामस्तु केवलं लोकमुपासीनोऽस्ति सम्प्रति ॥ १९०॥

न कदापि च देवेशो भवतीं त्यक्ष्यति प्रियाम् ।
अलं विलप्य करुणं भवत्या स्थीयतां सुखम् ॥ १९१॥

इदं तपोवनं नाम मम तापससेवितम् ।
प्रशान्तश्चापदाकीर्णमत्र तिष्ठ चिरं सति ॥ १९२॥

लोकस्य लोक एवायं परिच्छेत्स्यति संशयम् ।
रामस्तु केवलं देवि निर्लेपः पद्मपत्रवत् ॥ १९३॥

युवामेव विजानीथो युवयोर्महिमोत्करम् ।
स रामः श्रीपतिः साक्षात्त्वं श्रीस्तस्याङ्कभूषणे ॥ १९४॥

परं ब्रह्म स्वयं रामस्त्वं तदानन्दिनी प्रिया ।
शक्तिः प्रमोदविपिने सहजेति श्रुता तु या ॥ १९५॥

वृन्दावने तथा राधा त्वमेव परिगीयसे ।
वैकुण्ठे च स्वयं लक्ष्मीर्जानकी जनकालये ॥ १९६॥

को विजानाति देवि त्वां चरमेण स्वचक्षुषा ।
ब्रह्मादीनामपि दृशां गोचरत्वं न गच्छति ॥ १९७॥

महिमा युवयोर्नित्यं वेदेन खलु गीयते ।
प्राकृतः किल लोकोऽयं किञ्जानाति शिवात्मिकाम् ॥ १९८॥

भवतीं नामरूपाभ्यां पावयन्तीं जगत्त्रयम् ।
कोटितीर्थसमश्लोकां श्रीरामस्य परां प्रियाम् ॥ १९९॥

इत्येवं तां सुसत्कृत्य मुनिर्वल्मीकसम्भवः ।
निजाश्रमपदे नीत्वा लोकलक्ष्मीमवासयत् ॥ २००॥

एतस्मिन्नन्तरे लीला कौशिको नाम तत्सखी ।
सीताविरहितं रामं रहःस्थाने समाययौ ॥ २०१॥

चन्द्रानना चारुचकोरनेत्रा
कस्तूरिकाबिन्दुविराजिभाला ।
सीमन्तरत्नद्युतिभिः समन्ता
द्दिशः समस्ताः परिरोचयन्ती ॥ २०२॥

मरालगत्या श्रितपादपद्मा
मञ्जीरनादैर्जितहंसनादा ।

पादाङ्गुली भूषणचारुचाटुकैः
कलक्वणैर्लक्षितमन्दयाना ॥ २०३॥

शोणाम्बरोल्लासिनितम्बविम्ब
द्युतिस्फुरच्चञ्चल कामचक्रा ।
सुवर्णरम्भातरुकाण्डजङ्घा
करीन्द्रशुण्डाविजितोरुकान्तिः ॥ २०४॥

अथोवाच महायोगी रामः परमनिःस्पृहः ।
कौशिकीं तप्तहेमाङ्गीमेकान्ते सुसमागताम् ॥ २१८॥

श्रीराम उवाच ।
किमर्थं कौशिकि प्राप्ता मत्सकाशमिहाधुना ।
रहस्यहं तपोनिष्ठस्त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ २१९॥

कौशिक्युवाच ।
इदानीं पुण्डरीकाक्ष रहितः प्रियया भवान् ।
अतोऽहं त्वां रमयितुं प्राप्तास्मि रहसि स्थितम् ॥ २२०॥

श्रीराम उवाच ।
मत्प्रिया जानकी साक्षाद्रतिकोटिमनोहरा ।
सैव चेन्मां परित्यज्य मुनीनामाश्रमं गता ॥ २२१॥

कान्या मम मनो हर्तुं समर्थास्ति जगत्त्रये ।
एकपत्नीव्रतधरो नाहमन्यत्र लोलुपः ॥ २२२॥

तदाज्ञावशगो भूत्वा तया सह सुसङ्गताम् ।
कदाचित्त्वां रमितवान् यथान्या गोपकन्यकाः ॥ २२३॥

सहजाज्ञावशेनाहं रतवान् व्रजमण्डले ।
सहजा जानकी चेति रूपमेकं द्विधावपुः ॥ २२४॥

ब्रह्मोवाच ।
विज्ञापयन्तीमपि तां कौशिकीं जानकीसखीम् ।
नोररीकृतवान् रामो महायोगेश्वरो रहः ॥ २२५॥

ततः सा विमुखीभूय भग्नमाना सुदुर्मनाः ।
जानकीमेव समगात्तापसीनां समीपगाम् ॥ २२६॥

अन्याश्च सकलाः सख्यः सीतायाः पद्मलोचनाः ।
कमलेशीप्रभूतयः प्रियेण सहसोज्झिताः ॥ २२७॥

सीताविरहतप्तेन योगं समधितिष्ठता ।
भग्नमाना हतधियः सीतामेव समाययुः ॥ २२८॥

ताः सर्वाः सङ्गता वीक्ष्य तत्रापि जनकात्मजा ।
सीता भग्नदशा वीक्ष्य प्रोवाच वचनं सती ॥ २२९॥

किमर्थं भग्नमानाः स्थःसख्यः सर्वा विनिन्दिताः ।
केनापि वञ्चिताः किन्नु भग्नमानीकृताश्च वः ॥ २३०॥

सख्य ऊचुः ।
प्रभुः कमलपत्राक्षो देवो दशरथात्मजः ।
तथैव विरहोद्रेकान्नास्मानादिद्रिये सखि ॥ २३१॥

वयं सर्वास्तं समेता रहस्यं
तपस्यन्तं योगमुद्रां वहन्तम् ।
अनेकधा चक्रममोहनं सखि
स्वभावलोलैर्नयनैर्विलोक्य ॥ २३२॥

स वै धोरस्त्वां विना नेतरस्यां
स्वप्नेऽपि नासक्तमना मनागपि ।
अनादृतानामिति तेन पत्या
गतो मानस्त्वत्सखीनामतो नः ॥ २३३॥

अतः सर्वाः दुर्मनसो बभूवु
स्त्वत्सन्निधानं प्राप्तवत्यःस्म तस्मात् ।
यथात्वमत्राश्रममण्डलेव
सस्येवं तथा वयमप्दावसामः ॥ २३४॥

तीव्रेण तपसा नित्यं कर्षयन्त्यो निजं वपुः ।
श्रीरामचन्द्रचरणध्यानधारासुधाप्लुताः ॥ २३५॥

नेष्यामः कतिचिदहानि ते समीपे
तिष्ठन्त्यः वरमतमात्मयोगनिष्ठाः ।
सायुज्यं पुनरथ राघवेण गत्वा
देहान्ते परमपदं व्रजाम शीघ्रम् ॥ २३६॥

इति ताः कृतसङ्कल्पाः सीतासन्निधितोषिताः ।
अचीकरंस्तपस्तीव्रं कौशिकीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ २३७॥

इदमग्रे प्रवक्ष्यामि विशेषेण तवाग्रतः ।
वैराग्यस्य प्रसङ्गेन किञ्चिदुक्तं मया द्विजः ॥ २३८॥

इति वैराग्यनामासौ भगः श्री रामचन्द्रगः ।
तुभ्यं भुशुण्ड कथितमुपलक्षणमात्रतः ॥ २३९॥

योऽतिप्रियतमो दान्तो लक्ष्मणः कृतलक्षणः ।
यं विना न क्वचित्तस्थौ तं त्यजन्नैव बाधितः ॥ २४०॥

यस्यानुग्रह मिच्छन्ति नित्यं श्रीरामसेवकाः ।
सखायमात्मनः साक्षात्तं त्यजन्नैव बाधितः ॥ २४१॥

येन सार्द्धं समावात्सीदरण्येऽपि प्रियान्वितः ।
विनीतमात्मनो भक्तं तं त्यजन्नैव बाधितः ॥ २४२॥

यः साक्षादात्मना तुल्यः प्रियो भ्राता सुहृत्तमः ।
लक्ष्मणः परमोदारस्तं त्यजन्नैव बाधितः ॥ २४३॥

एकान्ते यत्र सहजा जानकी वा स्वसन्निधौ ।
तत्रापि यस्य सम्पर्कस्तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २४४॥

आज्ञावशो निजसुहृत् ह।खा साहाय्यपण्डितः ।
यो लक्ष्मणः प्रियोऽत्यन्तं तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २४५॥

विनीतो वनवासेऽपि ? द्वादशवार्षिकम् ।
आज्ञानुरोधात् कृतवान् तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २४६॥

सर्वकार्येषु कुशलो धर्मात्मा प्राणसम्मितः ।
अनुजश्चैव मित्रं च तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २४७॥

वनेषु पर्णशालादिसर्वकार्यविधानकृत् ।
अनुजश्चैव शिष्यश्च त्यं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २४८॥

अनुग्रहस्य प्रेम्णश्च य एकः पात्रतां गतः ।
स्थितश्च निकटे नित्यं तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २४९॥

यस्य क्षणवियोगे तु युगं कल्पायते दिनम् ।
पटान्तरेऽप्यमुक्तश्च तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २५०॥

येन सार्द्धं विहृतवान् गृहेषु च वनेषु च ।
अनेकविधलीलाभिस्तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २५१॥

हे लक्ष्मण सखे भ्रातः प्रियमित्रेतिचाब्रवीत् ।
यं नित्यमात्मदयितं तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २५२॥

यस्यानर्घ्यतमोदारगुणसन्तुष्टमानसः ।
वनेऽपि सुखितोऽवात्सीत् तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २५३॥

यस्य बाहुबलेनासौ हतवान् राक्षसीं चमूम् ।
महाबलां महाघोरां तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २५४॥

येनैव निहतो वाणैरिन्द्रजित्समरोद्धतः ।
सर्वदेवौघविजयी तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २५५॥

यस्य वीर्यबलेनासौ प्रबलं राक्षसेश्वरम् ।
न किञ्चिद् गणयामास तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २५६॥

यस्यानुभावमखिलं लौकिकं वाप्यलौकिकम् ।
स्वयं वेत्ति प्रभुर्नान्यस्तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २५७॥

यस्य सौन्दर्यसारेण स्वयमेव वशीकृतः ।
आत्मसौन्दर्यतुल्येन तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २५८॥

आबाल्याच्छीलितो यस्य सङ्गः परमसौख्यदः ।
नेत्रसन्तृप्तिजननः तं त्यजन् नैव बाधितः ॥ २५९॥

अयं चास्य भगो नित्यं महावैराग्यशब्दितः ।
सम्प्रोक्तो बहुधा तुभ्यं भगवान् येन कीर्तितः ॥ २६०॥

इत्थं ते षड्गुणाः प्रोक्ताः रामस्य सुमहात्मनः ।
श्रुत्वैतान् सर्वमाहात्म्यज्ञाता भवति भक्तिमान् ॥ २६१॥

माहात्म्यज्ञानमङ्गं हि भक्तेः श्रारामगोचरम् ।
अतस्ते बहुधा ख्याता माहात्म्यज्ञप्तये गुणाः ॥ २६२॥

इति श्रीमदादिरामायणे ब्रह्मभुशुण्डसंवादे पूर्वखण्डे षड्गुणाख्याने
वैराग्यव्याख्यानं नाम सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७॥